

יעקב פלקוב

"כמו בכל מקום, היהודים מושמדים כעם"*

רצח יהודי ברית המועצות בדיווחי המודיעין של הפרטיזנים הסובייטים

מבוא

הכיבוש הגרמני על אדמת ברית המועצות מהווה את אחד הפרקים הקשים בתולדות העם היהודי. השטחים שנכבשו על ידי הוורמאכט – ממחוז קרליה (Karelia) והים הבלטי בצפון, ועד חבל קווקז בדרום, מגבול פולין ורומניה במערב ועד מוסקבה וסטלינגרד במזרח – התפרסו על פני מיליון ושמונה מאות אלף קילומטרים רבועים. ערב הפלישה הגרמנית התגוררו בהם מיליוני יהודים באלפי קהילות בערים גדולות, בעיירות וביישובים כפריים קטנים. בקיץ 1941, לאחר שהפלישה הגרמנית לשטחי ברית המועצות הניסה הן את הצבא האדום והן את האוכלוסייה האזרחית לעומק שטחה של ברית המועצות, נותרו בעורף הגרמני עוד כשני מיליון ושש מאות אלף יהודים. בתום המלחמה שרדו מתוכם בין מאה למאה ועשרים אלף נפש – שישה עד שבעה אחוזים בלבד. רצח היהודים על ידי הגרמנים החל מיד בתחילת "מבצע ברברוסה" ובוצע ברוב המקרים בירי, במכוניות גז או בחנק בתוך מכונית נטושים שפתחיהם נאטמו. האוכלוסייה המקומית הלא-יהודית הייתה עדה להוצאות להורג, ולעתים אף נטלה בהן חלק פעיל – במיוחד בארצות הבלטיות ובאוקראינה. רוב היהודים שהתגוררו בשטחי ברית המועצות שאותם כבשו הגרמנים, נרצחו בעשרים חודשי הכיבוש הראשונים – עד סוף 1942. בתקופה שלאחר מכן, עד למבצעי התקיפה הגדולים של הצבא האדום בקיץ 1944, עסקו הגרמנים בחיסול היהודים שנותרו, או בהעברתם מערבה, וכן בטשטוש עקבות הרצח ובהעלמת ראיות.¹

אחת השאלות המרכזיות בחקר שואת יהודי ברית המועצות היא השאלה באיזו מידה נחשף השלטון הסובייטי בזמן אמת לרצח היהודים בשטחים הסובייטיים שכבשו הגרמנים. שאלה נוספת, אם כי משנית לעומת הראשונה, שעולה בהקשר זה היא באיזו מידה הקדישו גופי המודיעין של ברית המועצות תשומת לב לרצח היהודים. מאמר זה מהווה ניסיון להשיב על שאלות אלו, בעזרת מסמכי המערך המודיעיני של התנועה הפרטיזנית הסובייטית.

* מתוך מחקר מודיעיני מסכם על אודות המצב השוטף בלטביה הכבושה, המטה הפרטיזני הלטבי, 25.4.1943: **ארכיון יז ושם**, M-40/RCM-31, עמ' 7.

1. יצחק ארד, **תולדות השואה – ברית המועצות והשטחים המסופחים** (ירושלים, 2004).

במסמכים הללו ניכר בעליל, כי הנושא של רצח העם היהודי זכה להתייחסות קבועה של המערך המודיעיני, והשתקף לעתים קרובות בדיווחיו השוטפים והתקופתיים לפיקוד התנועה הפרטיזנית, למודיעין של הצבא האדום ולהנהגה הסובייטית. הדיווחים אשר ישמשו בסיס לכתיבת מאמר זה מקורם בארכיון יד ושם ובארכיונים של המפלגה הקומוניסטית לשעבר ברוסיה, באוקראינה, באסטוניה, בלטביה ובליטא. המידע הגלום בהם ינותח על פי הפרמטרים הבאים: משך תקופת הדיווח, פריסתו הגיאוגרפית, רציפותו, תוכנו, עדכניותו, סוגי המקורות ומהימנותם, וכן מיקומם של "צרכני" הדיווח בהיררכיה השלטונית הסובייטית. במאמר יוצגו ראיות לכך שהדיווח המודיעיני של התנועה הפרטיזנית הסובייטית על רצח היהודים בברית המועצות כיסה את כל תקופת רצח היהודים, וכמעט את כל מרחב הכיבוש הגרמני, והתייחס למרבית האירועים "המרכזיים", לכל שיטות הרצח ולכל קבוצות הנרצחים (גברים, נשים, ילדים וזקנים). הדיווח היה רציף ועדכני למדי (בהתחשב בתנאי הפעילות הקשים בשטח), נשען על מקורות מגוונים והונח על שולחנות ההנהגה הבכירה של ברית המועצות. יתרה מזו, אני מבקש לטעון כי כאשר ניתחו את המידע על רצח היהודים, אשר התקבל מדרגי האיסוף בשטח, הגיעו גורמים שונים במודיעין הפרטיזני להבנה ברורה כי למול עיניהם מתרחש רצח עם. על בסיס ממצאים אלה תגובש בסיום המאמר תשובה על שאלת המחקר העיקרית, לפיה לפחות חלק מההנהגה הסובייטית, בדרגיה הבכירים, ידע על הרצח ההמוני של יהודי ברית המועצות בזמן אמת. המידע אשר הגיע בקביעות להנהגה הסובייטית, גם אם לא תמיד היה שלם, מהימן או עדכני, העניק לה אפשרות חלופית – נקיטת קו הסברתי-תעמולתי תקיף יותר מכפי שנקט בפועל, והצגת ממדיו האמיתיים של האסון לעיני העולם כולו.

המודיעין הפרטיזני – זרועו הארוכה של הקרמלין בשטחי הכיבוש הגרמני

תהליך הקמתו של מערך האיסוף המודיעיני בתנועה הפרטיזנית החל כבר ביוני 1941, מיד לאחר הפלישה הגרמנית לברית המועצות, והתנהל במקביל להתהוותה של התנועה הפרטיזנית עצמה. בשנה הראשונה ללחימה נמצא האיסוף המודיעיני בשטחי הכיבוש הגרמני תחת פיקודם של גורמים רבים כגון המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, הקומוניסטיים העממי לענייני פנים (ה.ק.וו.ד.), המודיעין הצבאי (Razvedupr) והמינהל הפוליטי של הצבא האדום,² ברם שני הגופים אשר עסקו במלאכה זו באופן מקצועי היו המינהל הרביעי של ה.ק.וו.ד. והמינהל השני של המודיעין הצבאי. מינהלים אלה והקבוצות הפרטיזניות שהקימו, נועדו לספק להנהגתה המדינית והצבאית של ברית המועצות לא רק מידע על פריסתו ותנועותיו של הצבא הגרמני, אלא גם תמונת מצב שוטפת בשטחים הכבושים, על היבטיה השונים, כגון מדיניותם של

2. המינהל למודיעין במטכ"ל (Razvedupr) שינה את שמו ל-GRU בעקבות רפורמה פנימית שנערכה בפברואר 1942. ראו בנושא זה: A. Kolpakidi (ed.), *Entsiklopedia voennoi razvedki Rossii* (Moskva, 2004), pp. 45-46, 85-86.

שלטונות הכיבוש בתחומים שונים, המבנה האדמיניסטרטיבי החדש של השטחים הכבושים, פעילותם של מוסדות הכיבוש הראשיים, מצב הכלכלה והמשק, הלכי הרוח בקרב האוכלוסייה המקומית ועוד.³

במאי 1942, בהוראתו האישית של סטלין, הוקם במוסקבה המטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית הסובייטית. בעקבות זאת דרש הפיקוד העליון של ברית המועצות – סטאווקה (Stavka) – מכל הגורמים המעורבים בפעילות בעורף הגרמני, להעביר את סמכויות הניהול של התשתית הפרטיזנית לידי המוסד החדש. במסגרת זו קיבלו לידיהם ראש המטה המרכזי הפרטיזני, פנטליימון פונומרנקו (Ponomarenko), ואנשיו, את האחריות לניהול הפעילות המודיעינית באמצעות הכוחות הפרטיזניים. עקב כך, בקיץ 1942 החל להתגבש בתוך תנועת האם הפרטיזנית מערך משנה מודיעיני ייחודי, שהורכב מגורמי מודיעין במטה המרכזי של התנועה, במטות המשנה שלה ברפובליקות, במחוזות הצבאיים ובחזיתות וכן במסגרותיה השונות שפעלו בשטח, כגון איגודי הכוחות הפרטיזניים, הבריגדות והקבוצות הפרטיזניות.⁴ פריסת המערך המודיעיני החדש ארכה כחצי שנה והסתיימה בראשית 1943, משהוקמה מחלקת המודיעין במטה הפרטיזני הלטבי. באותה עת היה היקפו של המערך נרחב והוא מנה אלפים רבים של קצינים, חיילים, סוכנים וסייענים, שמרחב פעילותם בשטחי הכיבוש הגרמני חרג מגבולות ברית המועצות שלפני ספטמבר 1939, וכלל בתוכו גם את המדינות הבלטיות ואת מזרח פולין.⁵

3. A. Kurenkov, "Na strazhe bezopasnosti Sovetskogo gosudarstva: K 42-i godovshchine organov gosudarstvennoi bezopasnosti", in: *Sbornik Komiteta gosudarstvennoi bezopasnosti*, 3 (1959), pp. 35-46; A. Zevelev, "Brigada osobogo naznacheniiia", in: A. Taras (ed.), *Malaiia ;voina: Organizatsiia i taktika boevykh deistvii malykh podrazdelenii* (Minsk, 1998), p. 114
- דיווחו מתאריך 14.9.1942 של ראש הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הליטאית, אנטנס סנצ'וקוס (Antanas Sniečkus), על פעילות הוועד בשטח הרפובליקה הליטאית הכבוש זמנית על ידי הצבא הגרמני-פשיסטי מראשית המלחמה ועד ספטמבר 1942: f. 1, ap. 1, b. 19, l. 238. הארכיון המיוחד של ליטא (LYA); תוכנית עבודה לפריסה ולניהול פעילותן של קבוצות ויחידות פרטיזניות של הרפובליקה הליטאית הסובייטית לתקופת חורף-אביב 1943-1944, בחתימתו של סנצ'וקוס, מתאריך 26.11.1943: f. 1, ap. 1, b. 2, l. 15-16. שם; סגן ראש המטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית, בלצ'נקו (Belchenko), וראש מחלקת המודיעין שלו, חרפקוב (Khrapkov), אל ראש המטה הלטבי של התנועה הפרטיזאנית, ספרוגיס (Sprogis), מתאריך 3.6.1943: 302.f., 1.apr., 32.l., 9.lp. הארכיון ההיסטורי הממלכתי של לטביה (LVVA); ראש המטה המרכזי, פונומרנקו, אל ספרוגיס, מתאריך 7.6.1943: 302.f., 1.apr., 32.l., 32.lp. שם; בלצ'נקו וראש מחלקת המודיעין במטה המרכזי, אניסימוב (Anisimov), אל ספרוגיס, מתאריך 17.8.1943: 302.f., 1.apr., 32.l., 54.lp. שם; רשימה לא מתוארכת של נושאי הדיווח המודיעיני של המטה הפרטיזאני הלטבי: 302.f., 1.apr., 61.l., 85.lp. שם.
4. A. Popov, *15 vstrech s generalom KGB Belchenko* (Moskva, 2002), pp. 196-197.
5. אדמות פולין המזרחית, הלוא הן מערב אוקראינה ומערב בלרוסיה של היום, נכבשו על ידי ברית

המטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית סיים את פעילותו המודיעינית משפורק בינואר 1944. במהלך אותה שנה, עם פירוק המטות הפרטיזניים ברפובליקות, במחוזות ובחזיתות, חדלו גם מסגרות האיסוף המודיעיני שלהם מלהתקיים. קל לחשב אפוא כי מערך המודיעין הפרטיזני פעל במלוא היקפו במשך שנה אחת בלבד – מהקמת המטה הלטבי בינואר 1943 ועד לפירוק המטה המרכזי בינואר 1944. השריד האחרון היה מחלקת המודיעין במטה האוקראיני, שאף שפורק בהדרגה מנכסיו הרבים, המשיך לפעול בקייב עד ינואר 1945, כאשר הועבר לרשות המועצה הצבאית שליד החזית האוקראינית הרביעית. מקיץ 1944 ואילך פרסה המחלקה את זרועותיה בעומק שטחיהן של פולין וסלובקיה, ובהמשך פעלה גם בהונגריה וברומניה, אף כי בממדים מצומצמים בהרבה. היחידה האחרונה של המודיעין הפרטיזני סיימה את פעילותה בשטח סלובקיה בראשית מאי 1945.⁶

פשעים נגד היהודים כתחום דיווח מיוחד

מסמכי המודיעין הפרטיזני מלמדים, כי ההנהגה הבכירה – המדינית והצבאית כאחד – של ברית המועצות, חרף עניינה הרב במצב ששרר בשטחים הכבושים, לא באה לאורך כל תקופת הכיבוש בדרישה מפורשת לקבל מידע מודיעיני על גורל היהודים. תחת זאת, הרשימות הארוכות של נושאי האיסוף המודיעיני שאותן קיבלו הפרטיזנים ממפקדיהם הבכירים במוסקבה, כללו הנחיות בדבר איסוף מידע כללי על רצח ושוד האוכלוסייה האזרחית בשטחים הכבושים. לפיכך, בשלביו הראשונים של הכיבוש הגרמני, תיאר המודיעין הפרטיזני את אירועי רצח היהודים ביוזמתו, בלא כל הכוונה ובקרה, באותו סעיף סטנדרטי של דיווחיו, שטיפל במצב הפוליטי-כלכלי באזורים הכבושים.⁷ תיאורים אלה שלא היו במקרים רבים שוטפים ושיטתיים, התאפיינו ברמת פירוט ומהימנות לא אחידה, ולרוב לא עשו כל הבחנה בין רצח היהודים לבין פשעיהם האחרים של הגרמנים ועוזריהם.

גם כאשר באביב 1942, בעקבות התעניינות גוברת שגילו "צרכני המודיעין" ברצח ובשוד האוכלוסייה האזרחית בשטחים הכבושים, החלו גורמי איסוף שונים להבליט מידע מסוג זה באמצעות ריכוזו בפרקי דיווח נפרדים, נותרה רמת הטיפול בנושא רצח היהודים בדיווחי

המועצות לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, בספטמבר 1939. שלוש המדינות הבלטיות – אסטוניה, לטביה וליטא – סופחו לברית המועצות בשנת 1940.

6. נציג המטה האוקראיני של התנועה הפרטיזנית במועצה הצבאית של מטה החזית האוקראינית מספר 4, גנרל-מאיוור אנדרייב, אל מפקדי הקבוצות הפרטיזאניות בסלובקיה, מתאריך 1.5.1945: f. 111, op. 1, spr. 3, ark. 36, הארכיון הממלכתי המרכזי של הארגונים החברתיים של אוקראינה (TsDAGOU).

7. רשימה לא מתוארכת של נושאי הדיווח המודיעיני של המטה הפרטיזני הליטאי: LYA, f. 1, ap. 1, b. 18, l. 81.

המודיעין הפרטיזני לא אחידה.⁸ לצד תיאורים מפורטים ומהימנים מאוד, לעתים אף בפרקי משנה בעלי הכותרת "רצח היהודים", קיבלו "הצרכנים" לדיהם גם תיאורים לקוניים ומהימנים פחות, אשר לא הובלטו בשום צורה שהיא בגוף הדיווח. לשם השוואה מן הראוי לציין כי מרבית הנושאים האחרים שבהם טיפל המודיעין הפרטיזני זכו ליחס שונה בתכלית; לראיה, כאשר המודיעין הפרטיזני קיבל מן הצבא והפיקוד הפרטיזני הגבוה הנחיה להבליט בדיווחיו את הכנות הוורמאכט למתקפה כימית בחזית המזרח, בוצע הדיווח בשיטתיות ובקפידה רבה.⁹

ואף על פי כן, לא ניתן להאשים את ראשי התנועה הפרטיזנית ואת מערך המודיעין שעמד לרשותם באדישות לגורל היהודים בשטחי הכיבוש הגרמני. אדרבה, מקריאת דיווחיהם בנושא זה עולה לעתים הרושם, שייתכן כי ביקשו להבקיע את חומת חוסר העניין של ההנהגה המדינית והצבאית הבכירה. כך, למשל, כאשר אימנטס סודמאליס (Sudmalis), מראשי המפלגה הקומוניסטית הלטבית וממקימי התשתית הפרטיזנית בארצו, חזר במאי 1942 משליחות חשאית בשטח הכיבוש הגרמני, היה רצח יהודי לטביה אחד הנושאים שעליהם דיווח לממונים עליו בהרחבה ובהתרגשות רבה.¹⁰ יתרה מזו, כבר בחודש השני לפלישה הגרמנית (יולי-אוגוסט 1941), דאג פונומרנקו, המזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית ברפובליקה הבלורוסית, להסב את תשומת לבו של סטלין למידע ראשוני בדבר רצח יהודי בלורוסיה, ואף מיקם מידע זה בעמוד השער של אחד מדיווחיו אל המנהיג הסובייטי.¹¹ ישנו בסיס סביר להניח, כי הדיווח של המטה הפרטיזני הבלורוסי מינואר 1943, אשר כלל פרק נפרד על אודות חיסול גטו מינסק, נכתב בהוראת פונומרנקו.¹² על כל פנים, פונומרנקו נתן פומבי לתוכן המסמך בפברואר 1943, בנאום שנשא בכינוס הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הבלורוסית, אשר נערך

8. מתוך דיווח לפונומרנקו "על אודות מצב התנועה הפרטיזנית ופעילות מחתרית באזור נרובליאנסקי", מתאריך 10.3.1942: ארכיון יד ושם (להלן "איו"ש), M-40/RCM-41, עמ' 51; דיווחו של ראש מחלקת המודיעין במטה הפרטיזני המרכזי, ארגונוב (Argunov), לראש המטה, פונומרנקו, על אודות המצב בעיר קייב ובמחוז קייב, מתאריך 10.10.1942: שם, M-40/CM-16, עמ' 41; מפקד המטה הדרומי של התנועה הפרטיזנית, סלזניוב (Selezniov), אל פונומרנקו, מתאריך 29.12.1942: שם, M-40/RCM-18, עמ' 123-124.

9. ראו, לדוגמה, את דיווחה המודיעיני של קבוצת "YURGIS" מתאריכים 1-4.8.1943, שבו מופיע סעיף נפרד הנושא את הכותרת "ההכנות ללוחמה כימית": LYA, f. 1, ap. 1, b. 22, l. 44.

10. דיווח לא מתוארך של סודמאליס על המצב בלטביה הכבושה (בלא אזכור נמען): LYA, f. 1, ap. 1, b. 26, l. 6-6 ap.

11. פונומרנקו אל סטלין, "דיווח על אודות המצב במחוזות בלורוסיה הכבושים", מתאריך 19.8.41, RGASPI, f. 17, op. 252, d. 55, l. 2-8; "איו"ש", M-41/281, עמ' 1-3.

12. מן הראוי להדגיש כי היה זה פרק מספר שתיים מתוך שלושה עשר פרקי המסמך, מה שבלא ספק שיקף את חשיבותו בעיני מחבריו.

במוסקבה.¹³ בסתיו אותה שנה גילה פונומורנקו, באמצעות מחלקת המודיעין במטה שלו, עניין מיוחד בגורל היהודים מגטו וילנה אשר נמלטו ליערות ליטא.¹⁴ התעלמותה של ההנהגה הסובייטית הבכירה מהדיווחים על רצח היהודים אמנם מנעה את הצבת רצח היהודים במקום גבוה בסדר העדיפויות של המודיעין הפרטיזני, אולם לא היה בה כדי להביא לידי הזנחתו המוחלטת, וכפי שיוכח להלן נמשך הטיפול בנושא לאורך כל תקופת הכיבוש הגרמני במתכונת של יוזמות אישיות, הן של שלל גורמי האיסוף בשטח, והן של המפקדים הבכירים בפיקוד הפרטיזני במוסקבה. גורלם הנורא של היהודים זכה אף לאזכור מפורש ב"דיווח מודיעיני מסכם" – מסמך אשר סיכם את פעילות המודיעין הפרטיזני במשך כל שנות קיומו, שהמטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית חיבר ב-14 בינואר 1944, לקראת פירוקו.¹⁵

משך תקופת הדיווח על אודות רצח יהודי ברית המועצות

דיווחיהם הראשונים של הפרטיזנים על טבח היהודים בשטחי הכיבוש הגרמני החלו להגיע למינהל הרביעי של הנ.ק.וו.ד. ולשלוחותיו הקרובות לחזית בחודשים אוגוסט-נובמבר 1941, ודובר בהם בעיקר על רצח המוני של יהודי אוקראינה ובלרוסיה. ב-18 בספטמבר 1941, כשלושה חודשים לאחר פלישת הוורמאכט לברית המועצות, מסר ראש שלוחת הארגון (rezident) בקייב ("KARTASHOV") דיווח שהתבסס על עדותו של אדם שהגיע מהעיירה האוקראינית בלאיה צרקוב (Belaia Tserkov), על גורל יהודי המקום: "הגרמנים אילצו את כל היהודים לשטוף את העיר ולאחר מכן הוציאו מן מחוץ לתחומה... גורלם לא נודע".¹⁶ כעבור כחודשיים, ב-14 בנובמבר, העביר גורקובנקו (Gorkovenko), לוחם בקבוצה פרטיזנית של הנ.ק.וו.ד., לראש המחלקה הרביעית במינהל האוקראיני של הארגון, סא"ל ליובימוב (Liubimov), דיווח קצר על רצח שיטתי של יהודים בעיר קייב (Kiev) ובסביבתה.¹⁷ כעבור כחודש, ב-11 בדצמבר 1941,

13. L. Smilovitsky, "Antisemitizm v partizanskom dvizhenii Belorussii, 1941-1944", in: <http://school.ort.spb.ru/library/torah/new/belorus.doc>; מתוך דיווחו של סגן מפקד מחלקה במטה הפרטיזני הבלרוסי, קרבצ'נקו (Kravchenko), לוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הבלרוסית, מתאריך 27.1.43: www.newssvm.com/cgi-bin/article.cgi?date=2002/08/01&name=pamat.

14. סגן ראש התנועה הפרטיזנית, בלצ'נקו, וראש מחלקת המודיעין במטה המרכזי של התנועה, אניסימוב, אל ראש המטה הליטאי של התנועה הפרטיזנית – שאילתה בדבר גורלם של שלוש מאות היהודים, אשר ברחו מגטו ווילנה בעת חיסולו, מתאריך 13.10.1943: *LVA*, f. 1, ap. 1, b. 18, l. 180.

15. f. 4, n. 1, s. 59, l. 8-10, הארכיון הממלכתי של אסטוניה (ERAF).

16. V. Glebov, *Voina bez pravil* (Moskva, 2005), p. 63.

17. אינ"ש, M-37/565, עמ' 1-5. למחרת התקבל דיווח בעל תוכן דומה מפרטיזן אחר, אנדריי מרמוכה (Maremukha), אשר פעל עם קבוצתו בשטח אוקראינה הכבוש בין 18 בספטמבר ל-15 בנובמבר. ראו: שם, עמ' 8.

דיווח מפקד בחטיבה פרטיזנית מספר אחת, יעקב קולומייץ (Kolomiets), למטה הנ.ק.וו.ד. הבלרוסי, כי ב-18 בספטמבר 1941, בעת פעילותו במחוז ז'יטומיר (Zhitomir), קיבל מידע מתושבי המקום לפיו כל יהודי הכפר קומארין (Komarin) נרצחו ביריות.¹⁸ עדויות אלה ואחרות של המודיעין הפרטיזני מאותה תקופה מעידות בברור על כך שהדיווח על השמדת יהודי ברית המועצות החל בחודשים ספטמבר-דצמבר 1941. עם זה, חובה לציין כי הדיווח על רצח היהודים בארצות הבלטיות, במערב אוקראינה ובמולדביה, התחיל מאוחר יותר, בשלהי אביב 1942, שכן פריסת התשתית הפרטיזנית במקומות אלה נתקלה בקשיים רבים. תקופת הדיווח של המודיעין הפרטיזני על רצח היהודים הגיעה אל קצה בשלהי 1944, כשנמסר שהגרמנים "ניקו" את השטחים במזרח אירופה משרידי הקהילות היהודיות המקומיות.¹⁹

רציפות הדיווח

תורת העבודה של המודיעין הסובייטי, אשר שימשה בסיס לפעילות המודיעין הפרטיזני, הגדירה את רציפות הדיווח המודיעיני כאחד התנאים הראשוניים במעלה למימוש יעדי של כל ארגון מודיעיני באשר הוא. מבחינה זו, איסוף המידע בנושא רצח היהודים על ידי המודיעין הפרטיזני מצטייר, מעל לכל ספק, כסיפור הצלחה. לאורך תקופה ארוכה, בין שלהי קיץ 1941 לסתיו 1943, קיבלו "צרכניו" ברמות השונות מדי חודש בחודש ידיעות על רצח היהודים שנתרו בשטחי הכיבוש הגרמני. תחילה הגיעו הדיווחים בעיקר מבלרוסיה, מזרח אוקראינה ומערב רוסיה, אולם בהמשך, מקיץ 1942 ואילך, התרחבה זירת הדיווח וכללה גם את הארצות הבלטיות.

מכיוון שעד סוף 1942 כבר נרצחו באזורים אלה מרבית היהודים, במהלך 1943 התרכז המודיעין הפרטיזני בעיקר באיסוף ראיות לפשעים שבוצעו בשנה וחצי הראשונות לכיבוש.²⁰ שיא

18. שם, עמ' 13.

19. לראיה, ב-11 בדצמבר 1944 דיווח המטה הראשי של התנועה הפרטיזנית הצ'כוסלובקית, שהיה כפוף למטה הפרטיזני האוקראיני, על כך שסויר גרמני מיוחד פשט על העיירה חורנה לחוטה (Horna Lehota) שבסלובקיה ועצר 12 יהודים מקומיים. ראו: *TsDAGOU*, f. 112, op. 1, spr. 16, ark. 8a.

20. איסוף ראיות בדיעבד על רצח האוכלוסייה האזרחית הסובייטית ועל הנזק הכלכלי אשר הכובשים גרמו לברית המועצות רוכז בידי הוועדה הממלכתית המיוחדת (Chrezvychainaia Gosudarstvennaia Komissiia). המודיעין הפרטיזני פעל כקבלן ביצוע של הוועדה. ראו: הוראת הנשיאות של המועצה העליונה של ברית המועצות מ-2.11.42 בדבר הקמת הוועדה הממלכתית המיוחדת לחקר פשעיהם של הכובשים הגרמנים-פשיסטים ועוזריהם, ובחירת הנזק שנגרם על ידיהם לאזרחים מן השורה, לקולחוזים, לארגונים הציבוריים ולמפעלים ולמוסדות הממלכתיים של ברית המועצות, V. Korovin et al (eds.), *Organy Gosudarstvennoi Bezopasnosti SSSR v Velikoi Otechestvennoi voine: Sbornik dokumentov* (vol. 3, Book 2, Moskva, 2003), pp. 428-431.

חדש ואחרון בקצב העברת המידע על רצח היהודים על ידי המודיעין הפרטיזני, נרשם בחודשים אוגוסט-אוקטובר 1943, כשדווח על חיסולו של גטו ווילנה – את המידע ליקטה והעבירה מחלקת המודיעין של המטה הפרטיזני הליטאי.²¹ במהלך 1944, לעומת זאת, דיווח המודיעין הפרטיזני על חיסול שרידי הקהילות היהודיות במזרח אירופה באופן אקראי ובדיווח לא רציף.

פריסתו הגיאוגרפית ותוכנו של הדיווח

המידע על רצח היהודים שמקורו במודיעין הפרטיזני הסובייטי התקבל כמעט מכל קצווי השטחים שהיו תחת הכיבוש הגרמני – ממחוזות לנינגרד (Leningrad) ופסקוב (Pskov) בצפון, עד לחצי האי קרים (Krym) בדרום, ומסלובקיה ופולין במערב עד למחוז מוסקבה במזרח. נראה שהמקום היחיד ממנו לא נתקבל דיווח מהפרטיזנים על רצח יהודים, הוא רצועת השטח שבין צפון קווקז לרפובליקת קלמיקיה (Kalmykia), שבדרום מזרח רוסיה. כיבושה המהיר של רצועה זו על ידי הגרמנים בקיץ 1942 הפתיע את הרוסים, וגרם בין היתר לכך שכוחות פרטיזניים ראשונים הוקמו בקלמיקיה רק בחודשי סתיו 1942. אלה לא הפגינו אלא הישגים מודיעיניים צנועים ביותר ולא סיפקו כל מידע על רצח יהודים.²²

תיאורים מקיפים ומהימנים ביותר של גורל היהודים בשטחי הכיבוש הגרמני נמסרו על ידי הפרטיזנים בבלורוסיה ובאוקראינה – שתי הרפובליקות הסובייטיות שבהן פעלו מטות פרטיזניים גדולים וחזקים במיוחד.²³ כבר מחודשי הלחימה הראשונים ניהלו גורמי הנ.ק.וו.ד.,

21. קטעים משני דיווחים של "GABRIS" למטה הליטאי של התנועה הפרטיזנית, מתאריכים 24.9.1943 ו-29.9.1943; LYA, f. 1, ap. 1, b. 1, l. 15; דיווחו של "JURGIS" למטה הליטאי של התנועה הפרטיזנית, מתאריך 14.9.1943: f. 1, ap. 1, b. 23, l. 63; שם; פרק "השמדת היהודים" מתוך סקירת מודיעין מס' אחת מאת המטה הליטאי של התנועה הפרטיזנית עבור התקופה שבין 20 באוגוסט ל-2 בספטמבר 1943, מתאריך 2.9.1943: f. 1, ap. 1, b. 23, l. 75; שם; סגן ראש התנועה הפרטיזנית, בלצ'נקו, וראש מחלקת המודיעין במטה המרכזי של התנועה, אניסימוב, אל ראש המטה הליטאי של התנועה הפרטיזנית – שאילתה בדבר גורלם של שלוש מאות היהודים, אשר ברחו מגטו ווילנה בעת חיסולו, מתאריך 13.10.1943: f. 1, ap. 1, b. 18, l. 180; שם.

22. ידוע, כי בית הספר הפרטיזני המרכזי מס' 005, אשר פעל בקרבת החזית של סטלינגרד, החדיר את בוגריו הראשונים לעורף האויב רק בשלהי ספטמבר 1942, כך שבעת כיבושה של דרום רוסיה על ידי הגרמנים טרם היו באזור הזה כוחות פרטיזניים מאורגנים, שיכלו לתרום לתיאור הרצח של היהודים. באוקטובר 1942 הודה ראש מחלקת המודיעין של המטה הפרטיזני המרכזי, ארגונוב (Argunov), כי בערים רוסטוב (Rostov) וטגנרוג (Taganrog) שבדרום רוסיה "פעילות פרטיזנית הינה חלשה או שאינה קיימת כלל". ראו: ארגונוב אל נציג המטה הפרטיזני המרכזי בחזית סטלינגרד, קרוגליאקוב (Krugliakov), מסמך לא מתוארך מאוקטובר 1942: RGASPI, f. 69, op. 1, d. 703, l. 1.

23. בשטח בלורוסיה הכבוש על ידי הגרמנים נותרו 570,000-600,000 יהודים, מתוכם לא שרדו אלא 14,000-18,000 איש ואישה. באוקראינה נאמד מספר היהודים אשר נותרו תחת השלטון הגרמני בכ-1,475,000-1,550,000 איש ואישה. מספר הניצולים מביניהם נע בין 23,000 ל-32,000. ראו: ארד, **תולדות השואה**, כרך ב, עמ' 1014.

הצבא והמפלגה המקומיים, איסוף מידע על שטחי הכיבוש הגרמני באמצעות התשתיות הפרטיזניות שבנו, והודות לכך התקבלו העדויות הראשונות על רצח היהודים האוקראינים והבלורוסים כבר בראשית ספטמבר 1941.²⁴ בשלהי 1941 דיווח המודיעין הפרטיזני לוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית האוקראינית על המתת 170 ילדים יהודים בבית יתומים בחרקוב (Kharkov), באמצעות הרעבה.²⁵ בפברואר 1942 התקבלה עדות נוספת על רצח ילדים יהודים באוקראינה, לפיה בעיירה גדיאך (Gadiach) הועמסו ילדים עירומים על משאיות, קפאו בזמן הנסיעה והושלכו לגיא הריגה בעודם חיים.²⁶

הודות לדיווחים אלה ואחרים, כבר בראשית 1942, פחות משנה לאחר תחילת "מבצע ברברוסה", היה ברור לחלוטין למודיעין הפרטיזני הבלורוסי, כי בשטח בלורוסיה מתרחש רצח המוני של יהודים. ב-10 במאוס 1942 קיבל מזכיר הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הבלורוסית דיווח מפורט על פריסת התשתית הפרטיזנית ועל הפעילות המחתרנית במחוז נובליאנסקי (Narovlianskii) שבבלורוסיה. בפרק השישי של המסמך, המכונה "מעשי זוועה של הכובשים הגרמנים", נכתב בזו הלשון:

בשטחים הכבושים מבצעים הבנדיטים של היטלר מעשי רצח מזוועים של האוכלוסייה האזרחית, מתוך מטרה להשמיד את העם הסובייטי. אכזריות מיוחדת הם מגלים כלפי יהודים וקומוניסטים. בעיירה הכפרית בוגושבסק (Bogushevsk), שבמחוז ויטבסק (Vitebsk), הם ירו בספטמבר [1941] ב-45 יהודים ובכלל זה בזקנים, בנשים ובילדים. בעיר ויטבסק עצמה אספו הפושעים של היטלר את האוכלוסייה היהודית, העמיסוה על סירות, הובילוה לאמצע נהר הדווינה המערבית (Zapadnaia Dvina) והטביעוה. אלה שניסו לשחות לכיוון החוף נורו על ידי הגרמנים. כך הוטבעו כמה מאות יהודים.²⁷

24. דיווח משלים של מפקד כיתה מספר ארבע בגדוד מספר שבע בחטיבה הפרטיזנית מספר אחת למטה הנ.ק.וו.ד. הבלורוסי, מתאריך 11.12.1941: **איו"ש**, M-37/565, עמ' 13. ב-18 בספטמבר, ביום בו כאמור דיווח ראש שלוחת הנ.ק.וו.ד. בקייב, "KARTASHOV", על מה שעוללו הגרמנים ליהודי בלאיה צרקוב, קיבל עמיתו, יעקב קולומייץ, מפקד בחטיבה מספר אחת של הפרטיזנים הבלורוסים, את עדותם של תושבי מחוז ז'יטומיר (Zhitomir) על רצח יהודי הכפר קומארין (Komarin). על פי העדות, כל היהודים נרצחו ביריות.

25. *TsDAGOU*, f. 1, op. 70, spr. 144, ark. 4.

26. מתוך שיחה עם מזכיר הוועד המפלגתי המחתרתי של אזור אוזרצקי (Ozeretskii) שבמחוז צ'רניגוב האוקראיני, ירובוי (Iarovoi), מתאריך 24.2.1942: **איו"ש**, M-40/RCM-21, עמ' 19, 28, 31.

27. מתוך דיווח לפנומורנקו "על אודות מצב התנועה הפרטיזנית ופעילות מחתרתית באזור נובליאנסקי (narovlianskii), מתאריך 10.3.1942: שם, M-40/RCM-41, עמ' 51.

בחודשים שלאחר מכן הגיעו מן הפרטיזנים דיווחים גם על רצח המוני של היהודים בערים הגדולות של בלרוסיה ואוקראינה כגון קייב, מינסק, דנייפרופטרובסק (Dnepropetrovsk), צ'רניגוב (Chernigov), פולטבה (Poltava), חרקוב ועוד. בין השאר, נמסרו כמה תיאורים של הטבח באתר "באבי יאר" (Babi Yar) שבקייב. כך, למשל, ב-10 באוקטובר 1942 חיבר ארגונוב (Argunov), ראש מחלקת המודיעין במטה הפרטיזני המרכזי, דיווח שנשא את הכותרת "המצב בעיר קייב ובמחוז קייב", ובו נאמר בין השאר: "בבית הקברות היהודי, במהלך יום אחד, נורו למוות 40,000 בני הלאום היהודי. האוכלוסייה המבוגרת נורתה במקלעים, הזקנים והילדים הושלכו בעודם חיים לבאבי יאר".²⁸ על רצח יהודי דנייפרופטרובסק שבאוקראינה, ידע המודיעין הפרטיזני למסור ל"צרכניו" כי 30,000 מהם נורו למוות בפברואר 1942, ו-16,000 נוספים כחודש מאוחר יותר – סך הכל, 46,000 נפש.²⁹ אתרי רצח גדולים נוספים זוהו בערים האוקראיניות אודסה, חרקוב, רובנו (Rovno), פולטבה, סומי (Sumy) וברדיצ'ב (Berdichev), כמו גם בערים הבלרוסיות מינסק, פינסק וסלונים. תיאור הרצח של יהודי ברדיצ'ב כלל את הטענה כי ילדי הנרצחים הומתו בזריקות רעל.³⁰

הפרטיזנים של אוקראינה ובלרוסיה מסרו גם תיאורים של גטאות ומחנות השמדה. כך, ב-21 בספטמבר 1942 מסרה מחלקת המודיעין בקבוצה הפרטיזנית "בלרוס" מידע על גטו מינסק, על בסיס עדותה של ניצולת הגטו, חנה רובינצ'יק (Rubinchik). רובינצ'יק סיפרה בפרוטרוט על שתי ה"אקציות" הגדולות שנערכו במינסק בנובמבר 1941, במהלכן נרצחו כ-25,000 יהודים.³¹ עדות נוספת מסרה מחלקת המודיעין המסכל ("המחלקה המיוחדת")

28. דיווחו של ראש מחלקת המודיעין במטה הפרטיזני המרכזי, ארגונוב, לראש המטה, פונומורנקו, על אודות המצב בעיר קייב ובמחוז קייב, מתאריך 10.10.1942: **איו"ש**, M-40/RCM-16, עמ' 41. בדו"ח האינז'נרין שפורסם חמישה ימים לאחר רצח היהודים בבאבי יאר, צוין שמספר הנרצחים היה כ-36,000 איש ואישה. ראו: ארד, **תולדות השואה**, כרך א, עמ' 327.
29. מתוך שיחה עם מזכיר הוועד המפלגתי המחתרתי של אזור אוזרצקי שבמחוז צ'רניגוב האוקראיני, ירובי, מתאריך 24.2.1942: **איו"ש**, M-40/RCM-21, עמ' 19, 28, 31; מזכיר הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית האוקראינית, קורוטצ'נקו, אל גאורגי מלנקוב, הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית של ברית המועצות, מתאריך 28.8.1942: שם, M-37/8, עמ' 1-3. על פי הידוע כיום, רצח המוני של יהודי העיר דנייפרופטרובסק בוצע כבר בחודשים אוקטובר-דצמבר 1941, ובמהלכו קיפחו את חייהם כ-18,000 יהודים. בדו"ח של האינז'נרין מ-25 בפברואר 1942 נטען שבתקופה שבין 10 בינואר ל-6 בפברואר 1942 נורו בדנייפרופטרובסק 350 יהודים, כך שלא נותרו בעיר אלא כמה מאות בעלי מקצוע ופועלים יהודים. ראו: **איו"ש**, M-33/634; ארד, **תולדות השואה**, כרך א, עמ' 334-335.
30. סקירה לא מתוארכת של המטה הפרטיזני המרכזי על אודות מעשי השלטונות הגרמניים בשטחי ברית המועצות הכבושים זמנית, בתקופה שבין יוני 1941 למארס 1943 (1943): **איו"ש**, M-37/149.
31. דיווחה של חנה רובינצ'יק לקבוצה הפרטיזנית "בלרוס", מתאריך 1.9.1942: **איו"ש**, M-40/RCM-41, עמ' 211-212. האומדן שמסרה רובינצ'יק מצטייר כמדויק למדי, שכן על פי האומדן המקובל כיום, באקציות אשר בוצעו במינסק עד סוף נובמבר 1941 נרצחו 26,000-28,000 יהודים. ראו: ארד, **תולדות השואה**, כרך א, עמ' 295.

בבריגדה הפרטיזנית הבלורוסית "דיאדי וואסי" ("Diadi Vasi"), על בסיס חקירתו של מיכאיל בן יוסף ברייטמן, שנערכה בין 5 ל-15 באפריל 1943. ברייטמן, יהודי שהסתיר את מוצאו והשתמש בשם "פטרנקו" (Petrenko), נעצר ביערות על ידי הפרטיזנים, הואשם בפעילות ריגול לטובת הגסטאפו וסופו שהוצא להורג. טרם מעצרו ביקר במסווה זהותו השאולה בכמה אתרי ריכוז של יהודים. בחקירתו בידי הפרטיזנים מסר תיאור של מחנה ההשמדה מאלי טרוסטיניץ (Malyi Trostianets), שבקרבת מינסק. על פי עדותו, הוסעו למחנה זה יהודים רבים מהמבורג שבגרמניה, מצ'כוסלובקיה, מאוסטריה וממקומות נוספים שמחוץ לגבולות ברית המועצות. בהגיעם למחנה נרצחו רובם באמצעות גזים רעילים (מן הסתם במשאיות גז), ולאחר שהופשטו מבגדיהן הושלכו גופות הנרצחים לבורות שנחפרו מבעוד מועד. "כזה היה גורלם של אלפי אנשים חפים מפשע, אשר נדונו למוות אך ורק מחמת היותם יהודים"³² – טען ברייטמן בעדות שכתב לחוקריו.

גם המודיעין הפרטיזני האוקראיני לא פסח בדיווחיו על המחנות שפעלו בשטחי הכיבוש הרומני, ובשלהי 1942 התקבל על ידיו מידע מפורט על יהודי בוקובינה (Bukovina) וטרנסניסטריה (Transnistria). במסמכי מטה זה הובאה הטענה כי עד לפברואר 1942 בוצעו בבוקובינה ובטרנסניסטריה הוצאות המוניות להורג, גירושים לגטאות ולמחנות הסגר, וכי לאחר מכן המיתו הרומנים את היהודים בחולי ורעב. במסמכים של שלטונות הכיבוש הרומני, אשר נפלו לידי הפרטיזנים, נכתב כי שיעור התמותה בקרב יושבי הגטאות בבוקובינה והמחנות בטרנסניסטריה היה גבוה מאוד.³³

רצח יהודי רוסיה תואר בעיקר על ידי הפרטיזנים של מחוז לנינגרד וחצי האי קרים. בשלב הנוכחי של המחקר ניתן להתרשם כי הראשון מבין הדיווחים בנושא זה הועבר באוגוסט 1942 על ידי מחלקת המודיעין במטה הפרטיזני של לנינגרד לראש המטה המרכזי, פונומרנקו, וכלל תיאור של רצח יהודי העיר פסקוב.³⁴ בשלהי אותו החודש מסרו שוב הפרטיזנים של מחוז לנינגרד דיווח מפורט על המצב השוטף במרחב שבאחריותם, ובסעיף 9 של המסמך,

32. דו"ח חקירה ועדותו האישית של ברייטמן-פטרנקו, מתאריכים 13-15.4.1943, f. 69, op. 1, d. 1092, l. 69-75ob, הארכיון הממלכתי של ההיסטוריה הסוציאלי-פוליטית של רוסיה (RGASPI).

33. *TsDAGOU*, f. 1, op. 23, spr. 3104, ark. 192. מתוך המספר הכולל של יהודי בסרביה וצפון בוקובינה שגורשו לטרנסניסטריה, כ-90,000 נפש נרצחו או נספו מרעב, ממחלות, מקור ומהתעללויות, ובחיים נותרו 38,000-36,000 נפש. סך כל הנספים מקרב יהודי בסרביה וצפון בוקובינה עמד על 176,000-179,000 נפש, ומספר הניצולים – על 53,000-51,000 נפש. ראו: ארד, **תולדות השואה**, כרך ב, עמ' 1015-1014.

34. דיווח לא מתוארך של המטה הפרטיזני של לנינגרד על אודות המצב בתקופה שבין 1 ל-15 באוגוסט 1942 אל ראש המטה הפרטיזני המרכזי, פונומרנקו: **איו"ש**, M-40/RCM-35, עמ' 35. בעיר פסקוב, שנכבשה כבר ב-9 ביולי 1941, עמד מספרם של היהודים שהתגוררו בה לפני המלחמה על קצת יותר מ-1,000 נפש. לפי ההערכה, נותרו תחת הכיבוש כ-500 יהודים, וכולם נרצחו בינואר 1942. ראו: ארד, **תולדות השואה**, כרך א, עמ' 361-360.

שכותרתו "מעשי האכזריות של הגרמנים", תואר הרצח של יהודי אזור פורחוב (Porkhov), שבמחוז פסקוב. לטענת מחברי הדו"ח, כל יהודי המקום הוצאו להורג ביריות בניא הריגה.³⁵ כעבור כשבועיים, ב-15 בספטמבר 1942, התייחסה מחלקת המודיעין במטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית לרצח ההמוני של יהודי רוסיה הצפונית. על יהודי העיר סלוצק (Slutsk)³⁶ נכתב: "...היהודים נרצחו כולם. הס"ס בוחנים את כל האוכלוסייה ואת שבויי המלחמה על פי עקרון הגזע – צבע השיער, צורת האף וכדומה. היהודים מופרדים בו במקום ומוסעים לאתר הוצאה להורג". יהודי העיר פסקוב זכו בדיווח למשפט קצר אחד: "כל האוכלוסייה היהודית בעיר נורתה – נשים, ילדים וזקנים". כן תואר הגורל הזהה שהיה מנת חלקם של היהודים שהתגוררו באזורים גדוב (Gdov) וסלנצי (Slantsy).³⁷

מידע על רצח היהודים במחוז מוסקבה התקבל במסגרת חקירתו של יאניס קרסטינש (Krastiņš), מתורגמן במשטרת הביטחון הגרמנית של לטביה, אשר נשבה על ידי הפרטיזנים הלטביים ב-14 ביוני 1943. על פי עדותו, באוקטובר 1941 רצחה איינוצרופה A, בפקודו של קצין הס"ס יונקר (Junker), 47 יהודים בעיירה פושקינאו (Pushkino). ברצח זה נטלו חלק פעיל, פרט לגרמנים, גם שני מתורגמנים מריגה – באודרס (Bauders) וניקולאי ווסילייב (Vasiliev).³⁸ ב-29 בדצמבר 1942 דיווח מפקד המטה הדרומי של הפרטיזנים, שפעלו בחצי האי קרים, לפונומנקו, על המצב השוטף במקום.³⁹ פרק מספר 14 בדיווחו, הנושא את הכותרת "יחס

35. בדיווח אף נכתב, כי את תינוקות היהודים נהגו הרוצחים להרים לאוויר בשערותיהם ולירות בהם מאקדחים. ראו: דיווח ראש המחלקה השנייה במטה התנועה הפרטיזנית של לנינגרד, וואסיק (Vasik), למטה התנועה המרכזי במוסקבה, מתאריך 29.8.1942: **איו"ש**, M-40/RCM-36, עמ' 40. האוכלוסייה היהודית בערים ובעיירות של מחוז לנינגרד מנתה כ-13,000 נפש, ורובה המכריע פונה על ידי השלטונות הסובייטיים – הנותרים נרצחו. ראו: ארד, **תולדות השואה**, כרך א, עמ' 360.
36. מדובר בעיר פבלובסק (Pavlovsk) השוכנת כ-30 ק"מ דרומית לסנקט-פטרבורג (לנינגרד), אשר בין השנים 1918-1944 כונתה סלוצק לזכרה של פעילה בולשביקית, ורה סלוצקאיה (Vera Slutskaja).
37. מדיווחו של סגן בכיר של ראש המחלקה השנייה במטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית, סיריך, על אודות המצב השוטף במחוז לנינגרד, מתאריך 15.9.1942: **איו"ש**, M-40/RCM-36, עמ' 68, 84, 145.
38. תקציר לא מתוארך של חקירת השבוי, יאניס קרסטינש (יוני 1943): LVVA, 302.f., 1.apr., 68.l., 1-2.lp.; דו"ח חקירה של יאניס קרסטינש, מתאריך 29.6.1943: 29.6.1943: 29.6.1943, 69.l. 6-19.lp., 302.f., 1.apr., שם. הכיבוש הגרמני של מחוז מוסקבה ארך תקופה קצרה בלבד, בין החודשים אוקטובר-דצמבר 1941. בעקבות מתקפת הנגד של הצבא האדום נסוגו הגרמנים קודם שהספיקו לרצוח את מאות היהודים אשר נותרו במחוז בתקופת הכיבוש, ומרביתם ניצלו אפוא. ראו: ארד, **תולדות השואה**, כרך א, עמ' 364-367.
39. מספר היהודים שנותרו בחצי האי קרים לאחר כיבושו בידי הגרמנים מוערך בכ-45,000 נפש, ובכלל זה קראים וקרימצ'קים (יהודים מקומיים דוברי ניב של השפה הטטארית). מרביתם נרצחו במהלך השנה הראשונה לכיבוש. עד לשחרורו של קרים על ידי הצבא האדום במאי 1944 לא נותרו בכל שטחו אלא כ-500 יהודים, אשר הצליחו למצוא מחסה או להסוות את זהותם היהודית. ראו: ארד, **תולדות השואה**, כרך א, עמ' 373-388.

הגרמנים כלפי הלאומים", נפתח כך: "את טיפולם בשאלת הלאומים החלו הגרמנים ברציחת כל היהודים והצוענים"⁴⁰. ב-28 ביולי 1943 אימת נציג המטה המרכזי בקרים, בולוטוב (Bolotov), מידע זה על השמדתם הכללית של יהודי חצי האי קרים.⁴¹

השמדת היהודים במדינות הבלטיות זכתה אף היא לסיקור נרחב על ידי המודיעין הפרטיזני. הדיווחים הראשונים על הרצח החלו להגיע למוסקבה בשלהי אביב 1942. במאי 1942, כשחזר מלטביה לעורף הסובייטי, חיבר סודמאליס דיווח מפורט על מה שראה, ובין היתר התייחס גם לרצח היהודים. כך, למשל, הזכיר סודמאליס את גטו ריגה, וכתב כי תושביו אולצו לענוד מגן דוד צהוב על בגדיהם, הם נשלחו לעבודות פרך, לא קיבלו אלא מחצית מאספקת המזון שאותה קיבלה האוכלוסייה הלא-יהודית, וכן נאסר עליהם להשתמש בתחבורה ציבורית ולבוא במגע עם בני לאומים אחרים.⁴² עדות נוספת על גורל יהודי לטביה מסר באוגוסט 1942 טייס קרב סובייטי, יאנקובסקי (Iankovskii), שנמלט ממחנה שבויים גרמני בקניגסברג (Königsberg), חצה את לטביה והצטרף לקבוצת הפרטיזנים במחוז לנינגרד.⁴³ בסתיו 1942 חיבר המטה המרכזי במוסקבה התייחסות ראשונה לרצח יהודי לטביה. במסמך זה, בחתימת סגן ראש המטה לענייני מודיעין, סרגיינקו (Sergienko), הודגש פעמיים כי האוכלוסייה היהודית בלטביה סובלת מיחס אכזרי במיוחד מצד שלטונות הכיבוש.⁴⁴ סיכום מפורט למדי על גורל יהודי לטביה שולב במחקר המודיעיני שסיכם את המצב בלטביה הכבושה, שאותו חיבר המטה הפרטיזני של הרפובליקה הלטבית באפריל 1943. הסיכום כלל תיאור של גטו ריגה, לגביו נטען כי בדצמבר 1941 היו כ-30,000 יהודים, בכללם יהודים ממדינות אחרות, ואילו כעבור שמונה חודשים, באוגוסט 1942, נותרו בו כ-3,000 יהודים בלבד.⁴⁵ ממסמך זה עולה כי אתר הרצח ביקיריניקי (Bikimieki), שבקרבת הכפר הלטבי רומבולה (Rumbule), היה מוכר

40. אי"ש, M-40/RCM-18, עמ' 123-124.

41. דיווחו של נציג המטה הפרטיזני בחצי האי קרים, בולוטוב, לסגן ראש המטה הפרטיזני המרכזי, בלצ'נקו, מתאריך 28.7.1943, שם, M-40/RCM-11, עמ' 39-40.

42. דיווח לא מתוארך של סודמאליס על אודות המצב בלטביה הכבושה (בלא אזכור נמען): LYA, f. 1, ap. 1, b. 26, l. 6-6 ap.

43. דיווח לא מתוארך של המטה הפרטיזני של לנינגרד על אודות המצב בתקופה שבין 1 ל-15 באוגוסט 1942 אל ראש המטה הפרטיזני המרכזי, פונומרנקו: אי"ש, M-40/RCM-35, עמ' 35.

44. דיווח לא מתוארך של סרגיינקו, הנושא את הכותרת "על המצב בשטח לטביה הכבוש זמנית", מסתיו 1942: RGASPI, f. 69, op. 1, d. 728, l. 5.

45. מחקר מודיעיני מסכם על אודות המצב השוטף בלטביה הכבושה, המטה הפרטיזני הלטבי, מתאריך 25.4.43: אי"ש, M-40/RCM-31, עמ' 2, 5, 7. לגבי יהודי הארצות האחרות, שהוחזקו בכיכול בגטו ריגה בדצמבר 1941, לא נמסר במסמך המדובר כל פירוט. עם זה, האומדנים שנמסרו על ידי המודיעין הפרטיזני הלטבי לגבי מספרם הכללי של יושבי גטו ריגה באותה תקופה מצטיירים כמדויקים. על פי האומדנים המקובלים כיום, באוקטובר 1941 רוכזו בגטו 30,000-32,000 יהודים, מתוכם שרדו עד שלהי אוקטובר 1942 כ-4,000 איש ואישה. ראו: ארד, **תולדות השואה**, כרך א, עמ' 283, 483.

למחלקת המודיעין במטה הפרטיזני הלטבי. לטענת המחלקה הפרטיזנית המקומית הגיע מספר היהודים שנרצחו בשלהי 1941 וראשית 1942 בביקירנייקי לכ-30,000 נפש. הנרצחים הגיעו למקום ב-24 טרנספורטים מריגה, מאוסטריה, מצ'כוסלובקיה, מצרפת וממקומות נוספים. אתרי רצח אחרים על אדמת לטביה הוזכרו אף הם במסמך זה, בו צוין שבקרבת סאלספילס (Salaspils) נרצחו בין 500 ל-700 יהודים, שהקימו לכאורה ארגון מחתרת במטרה להשיג לעצמם מסמכי זהות ספרדיים ורוסיים.⁴⁶ כן דווח על הימצאותם של אתרי רצח בעיירות לודזה (Ludza), קארסבה (Karsava) ורזקנה (Rezekne).⁴⁷

המידע על גטו ריגה ועל אתר הרצח בביקירנייקי קיבל אישוש במהלך חקירת השבוי יאניס קרסטינס, ביוני 1943. לדבריו, כבר בתחילת הכיבוש הגרמני רוכזו היהודים בריגה ברובע המוסקבאי שבפרברי העיר ומשם הוסעו לאתרי ההוצאה להורג. בעת חקירתו של קרסטינס נותרו בגטו עוד כ-4,000 יהודים, כולם בעלי מלאכה. היהודים שהובאו לריגה מגרמניה חויבו לשאת על בגדיהם מגן דוד צהוב ובמרכזו המילה "Jude", בעוד על המגן דוד של יהודי לטביה לא נכתב דבר. על כל היהודים נאסר ללכת על המדרכות, הם נאלצו לנוע באמצע הכביש ורכושם נבזז על ידי הגרמנים.⁴⁸ לגבי ביקירנייקי טען קרסטינס, כי הרצח ההמוני של יהודים במקום זה, וכן חיסולים אחרים ברחבי לטביה, החלו כבר בקיץ-סתיו 1941, ואמד את מספרם הכולל של היהודים שנרצחו בכ-100,000 נפש. קרסטינס טען שבאתר ביקירנייקי לבדו נרצחו כ-35,000 יהודים, לא רק מקומיים, כי אם גם יהודים שהובאו למקום במיוחד מליטא, מפולין ומגרמניה.⁴⁹

הפרטיזנים בליטא השכנה סיפקו אף הם לפיקוד התנועה במוסקבה דיווחים מודיעיניים על רצח היהודים בארצם. האזכור הראשון של רצח יהודי ליטא הוא מ-14 בספטמבר 1942, בדיווח פרי עטו של מזכיר הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הליטאית וראש המטה הפרטיזני הליטאי, אנטנס סנצ'קוס (Sniečkus), כדלקמן: "האנשים שנמלטו מהגיהינום

46. בדיווח האמור ובדיווחיו האחרים של המודיעין הפרטיזני אין כל הסבר בנוגע למסמכי הזיהוי הספרדיים, שאותם ניסו לכאורה היהודים להשיג כדי להסוות את יהדותם. ניתן רק לשער, כי בדומה למקומות נוספים באירופה הכבושה על ידי הגרמנים, גם בלטביה פעל נציג ספרדי, אשר גילה נכונות לספק ליהודים מסמכים מזהים של ארצו. השערה זו טעונה בדיקה בעתיד.

47. איו"ש, שם.

48. LVVA, 302.f., 1.apr., 68.l., 1-2.lp.; דו"ח חקירה של יאניס קרסטינס, מתאריך 29.6.1943, שם.

49. דו"ח חקירה של יאניס קרסטינס, מתאריך 29.6.1943, שם. על פי האומדן שהיה המקובל בתקופה הסובייטית, בין השנים 1941-1944 נרצחו ביער ביקירנייקי כ-46,500 בני אדם. על פי היסטוריון לטבי, וסטרמאניס (Vestermanis), נאמד מספר הנרצחים במקום בכ-35,000, מתוכם כ-20,000 יהודים. אומדן הנרצחים הכללי שווה למספר שאותו, כאמור, מסר בחקירתו השבוי קרסטינס. ראו: M. Vestermanis, "Par memorialu nacisma terora upuriem Bikernieku meza Riga", *Latvijas Vestnesis*, no. 175 (2562), 04.12.2001, in: http://vip.latnet.lv/pravesterm_bikern.htm

הפשיסטי מדווחים על הוצאות המוניות להורג של האוכלוסייה היהודית.⁵⁰ גל הדיווחים על רצח היהודים הליטאים הגיע לשיאו בקיץ-סתיו 1943. בראשית אוגוסט טענה הסוכנת "רוזליטה" ("ROZALITE"), כי בגטו וילנה עדיין מוחזקים 20,500 יהודים.⁵¹ באותה תקופה ממש מסר איש המודיעין הפרטיזני מיכליס פירמאיטיס (Pirmaitis), על סמך מקורותיו, כי בגטו היה מספר נמוך יותר של יהודים. בדיווח ששלח למטהו, טען פירמאיטיס כי מ-85,000 היהודים שרוכזו בגטו וילנה בראשית המלחמה נותרו בחיים 15,000 בלבד, ואילו השאר חוסלו בריות. הוא אף ידע לספר על גורלם הנורא של יהודי מחוזות קובנה ומריאמפול (Mariampol).⁵² בספטמבר 1943 עקב המודיעין הפרטיזני מקרוב אחר חיסול גטו וילנה, באמצעות אנשי הקשר שלו שבאו במגע בלתי אמצעי עם אוכלוסיית הגטו. מידע על חיסולו הסופי של הגטו הגיע למטה הפרטיזני הליטאי ב-24 בספטמבר 1943 ממפקד הקבוצה הפרטיזנית "גאבריס" ("GABRIS"), שאף טען כי קלט אל שורות לוחמיו כמאתיים ניצולים יהודים שנמלטו ליערות, ובהם עשרים נשים.⁵³

המטה הפרטיזני של לנינגרד מסר אף הוא דיווחים מזדמנים על גורל היהודים במדינות הבלטיות. כך, בדיווחו מאוגוסט 1942, הבלית המטה את רצח הילדים היהודים בלטביה וטען כי נורו למוות מטווח קצר או נקברו בעודם חיים.⁵⁴

הנה כי כן, מסמכי המודיעין הפרטיזני אשר נבחנו במסגרת המחקר הנוכחי מעידים כי מחבריהם הכירו את מרבית האתרים והאירועים "המרכזיים" הקשורים לרצח יהודי ברית המועצות, וכן את האומדנים למספר הנרצחים. גם השיטות ששימשו לרצח האוכלוסייה היהודית היו מוכרות היטב למודיעין הפרטיזני. מלבד האזכורים הרבים של הוצאות להורג באמצעות ירי מנשק אוטומטי ומרובים, דווח גם על שיטות אחרות כגון טביעה, שריפה, חשמול, הרעבה, הרעלה בגזים ובחומרים כימיים נוספים, וקבורת הקורבנות בעודם חיים. המודיעין הפרטיזני היה אף מודע להתפלגותם המגדרית ולגילם של הקורבנות, והקפיד להדגיש בדיווחיו את רצח הנשים, הזקנים והילדים.

50. LYA, f. 1, ap. 1, b. 19, l. 245.

51. קטעים משני דיווחים של "GABRIS" למטה הליטאי של התנועה הפרטיזנית, מתאריכים 24.9.1943 ו-29.9.1943: LYA, f. 1, ap. 1, b. 1, l. 15. על פי האומדן המקובל כיום, בקיץ 1943 היו בגטו וילנה 18,000-19,000 יהודים. ראו: **תולדות השואה**, כרך ב, עמ' 571.

52. בגטו וילנה לא רוכזו מעולם 85 אלף יהודים. דיווח לא מתוארך של מיכליס פירמאיטיס למטה הליטאי של התנועה הפרטיזנית: LYA, f. 1, ap. 1, b. 21, l. 25. שם.

53. קטעים משני דיווחים של "GABRIS" למטה הליטאי של התנועה הפרטיזנית, מתאריכים 24.9.1943 ו-29.9.1943: LYA, f. 1, ap. 1, b. 1, l. 15. שם. בליטא שבגבולות שבין שתי מלחמות העולם נותרו תחת הכיבוש הגרמני קרוב ל-140,000 יהודים. באזור עיר הבירה, וילנה, אשר סופח לליטא על ידי הרוסים, נותרו 65,000-70,000 יהודים נוספים. בסיום המלחמה לא נותרו מהם, אלא כ-10,000 יהודים בלבד. ראו: **תולדות השואה**, כרך ב, עמ' 1011.

54. דיווח לא מתוארך של המטה הפרטיזני של לנינגרד על אודות המצב בתקופה שבין 1 ל-15 באוגוסט

ההבנה כי מדובר ברצח עם

המודיעין הפרטיזני דיווח אפוא בדיוק, בהרחבה ולאורך זמן על רצח היהודים, אולם דומה כי הישגם המודיעיני הגדול ביותר של הפרטיזנים הוא המסקנה שאליה הגיעו, כי רצח עם מתרחש לנוכח עיניהם. כבר באוגוסט 1942, כשנה לאחר תחילת הרצח ההמוני של היהודים שהתגוררו בשטחי ברית המועצות, השכיל המודיעין הפרטיזני להבין כי סבלם של היהודים עולה על סבלה של האוכלוסייה האזרחית הלא-יהודית שנותרה בשטחים הכבושים. לראיה, בדיווח של המטה הפרטיזני של לנינגרד מאוגוסט 1942, נכתב במפורש כי "ביחס ליהודים מבצעים הגרמנים זוועות נוראיות ביותר".⁵⁵ סגן ראש המטה המרכזי לענייני המודיעין, סרגיינקו, אישש טענה זו בסתיו אותה שנה, כשכתב כי האוכלוסייה היהודית סבלה מיחס אכזרי במיוחד מצד שלטונות הכיבוש.⁵⁶ ב-25 באפריל 1943 ציינה מחלקת המודיעין במטה הפרטיזני הלטבי כי במקרה של היהודים מדובר למעשה ברצח עם המתבצע בעת ובעונה אחת במקומות רבים. "בלטביה הכבושה", נכתב בדיווח המחלקה, "כמו בכל מקום... מושמדים היהודים כעם. הם מואשמים בכל הצרות ובכל הליקויים, בלא הבחנה".⁵⁷ טענה דומה השמיע המטה הפרטיזני האוקראיני, אשר הגיע לכלל מסקנה כי היהודים בשטחים הכבושים הושמדו אך ורק בשל זהותם הלאומית.⁵⁸ מחלקת המודיעין במטה המרכזי במוסקבה הייתה שותפה מלאה לתפיסה זו,⁵⁹ ובדיווחה ממאוס 1943, בו נעשה ניסיון להציג תמונה כללית של הרג יהודי ברית המועצות, השתמשה המחלקה במושג "השמדה טוטאלית" (Totalnoe unichtozhenie), המוכיח כי הפרטיזנים הבינו שבכוונת הגרמנים לחסל את כל היהודים בכל השטחים הסובייטיים הכבושים.⁶⁰

- 1942 אל ראש המטה הפרטיזני המרכזי, פונומרוקו: **איו"ש**, M-40/RCM-35, עמ' 36.
55. דיווח לא מתוארך של המטה הפרטיזני של לנינגרד על אודות המצב בתקופה שבין 1 ל-15 באוגוסט 1942 אל ראש המטה הפרטיזני המרכזי, פונומרוקו: שם, M-40/RCM-35, עמ' 35.
56. מתוך מזכר לא מתוארך של סגן ראש התנועה הפרטיזנית, סרגיינקו, "על אודות המצב בשטח הרפובליקה הסובייטית הלטבית הכבושה", מסתיו 1942: שם, M-40/RCM-33, עמ' 15.
57. שם, M-40/RCM-31, עמ' 2, 5, 7.
58. TsDAGOU, f. 62, op. 1, spr. 184, ark. 134-137.
59. סקירה לא מתוארכת על אודות מעשי השלטונות הגרמניים בשטחי ברית המועצות הכבושים זמנית בתקופה שבין יוני 1941 למאוס 1943: **איו"ש**, M-37/149, עמ' 32.
60. שם, שם.

עדכניות הדיווח

פרט לדרישה לרציפות הדיווח, הציבה תורת העבודה של המודיעין הסובייטי בפני כל ארגון מודיעין, ששאף ליעילות מבצעית, דרישה לדיווח עדכני. הנימוק היה שכדי להיחשב ליעיל על המודיעין לספק ל"צרכניו" את תיאור האירועים בשטח בסמוך למועד התרחשותם. היכולת לחזות אירועים, או לחשוף את כוונות האויב מבעוד מעוד, נתפסה כהוכחה לרמתו המקצועית הגבוהה של ארגון מודיעיני. במסגרת קונספטואלית זו ניתן להגדיר את פעילות המודיעין הפרטיזני לתיאור רצח יהודי ברית המועצות כיעילה למדי. במקומות רבים דיווחו קציני המודיעין של הכוחות הפרטיזניים על רצח היהודים בזמן אמת, או זמן קצר לאחר התרחשותו, ובמקרים בודדים אף עלה בידם לחשוף את ההיערכות הגרמנית לקראת מבצעי רצח גדולים. במיוחד ראויה לציון העובדה, כי הצלחות מסוג זה הושגו כבר בחודשים הראשונים של הלחימה בתנאי הסביבה המבצעית, שהיו קשים במיוחד. לראיה, שני דיווחי הראשונים של פונומרנקו לסטלין על גורל יהודי בלורוסיה נכתבו בחודשים יולי ואוגוסט 1941, כאשר תהליך הרצח עדיין היה בראשיתו.⁶¹ דיווחו של ראש שלוחת הנ.ק.וו.ד. בקייב על גורל היהודים בעיירה בלאיה צרקוב חובר שבוע וחצי בלבד לאחר שב-6 בספטמבר 1941 נרצחו יהודי העיר על ידי הגרמנים.⁶² גם את הידיעה שאותה העביר ב-14 בנובמבר 1941 הפרטיזן גורקובנקו (Gorkovenko), על רצח יהודי קייב וסביבתה, ניתן להגדיר כהצלחה, וכמוה גם את דיווחו של סגן הנ.ק.וו.ד. יורין (Iurin), מ-21 בפברואר 1942, על רצח יהודי אזור ברזינו (Berezino), אשר בוצע שלושה שבועות קודם לכן, ב-31 בינואר.⁶³ כעבור חודשים מספר, בקיץ 1942, התקבל מידע עדכני על הגטאות בריגה ובמינסק.⁶⁴ מאוחר יותר, באפריל 1943, הועבר למוסקבה מידע על הפעילות במחנה ההשמדה מאלי טרוסטינץ, שהוקם על ידי הגרמנים בקרבת מינסק. המחנה, על אחרוני אסיריו, חוסל רק כעבור 14 חודשים, ביוני 1944, כך שהמידע עליו, שאותו העביר המודיעין הפרטיזני בראשית 1943, היה עדכני ביותר ובעל ערך רב.⁶⁵ סדרת דיווחים על גטו וילנה, שהתקבלה בחודשים אוגוסט-ספטמבר 1943 במחלקת המודיעין של המטה הפרטיזני הליטאי, נמנית אף היא עם שורת הצלחותיו הגדולות של המודיעין הפרטיזני.

61. פונומרנקו אל סטלין, מתאריך 25.6.41: 25.6.41: RGASPI, f. 69, op. 1, d. 480, l. 156-158; פונומרנקו אל סטלין, מתאריך 19.8.41: 19.8.41: 2-8, l. 55, op. 252, d. 17, f. 17, שם; **איו"ש**, M-41/281, עמ' 1-3.
62. Glebov, *Voina bez pravil*.
63. סגן הנ.ק.וו.ד. יורין אל פונומרנקו, מתאריך 21.2.1942: **איו"ש**, M-40/RCM-41, עמ' 15-17; www.berezino.net/JewishBerezino.html.
64. מזכיר הוועד המחוזי של מינסק, קלאמוב, לפונומרנקו, מתאריך 3.8.1942: **איו"ש**, M-40/RCM-41, עמ' 169; דיווח לא מתוארך של סודמאליס על אודות המצב בלטביה הכבושה (בלא אזכור נמען): LYA, f. 1, ap. 1, b. 26, l. 6-6 ap.
65. דו"ח חקירה ועדותו האישית של ברייטמן-פטרנקו, מתאריכים 13-15.4.1943: 13-15.4.1943: RGASPI, f. 69, op. 1, d. 1092, l. 69-75ob.

הידיעה הראשונה על תחילת חיסולו של גטו וילנה התקבלה בקבוצתו של "YURGIS", ב-14 בספטמבר 1943, תשעה ימים לפני שהפעולה הגרמנית הסתיימה.⁶⁶ אישור סופי לכך שגטו וילנה אכן חוסל התקבל יום אחד בלבד לאחר החיסול, ב-24 בספטמבר 1943, מקבוצתו של "GABRIS".⁶⁷ לבסוף, ראויה לציון גם היעילות שהפגין המודיעין הפרטיזני כשבראשית 1944 עלה בידו לגלות, בזמן אמת, את המבצע הגרמני להעלמת ראיות לרצח היהודים.⁶⁸

עם זה, מן הראוי לציון כי בשל הסביבה המבצעית המורכבת ובעיות שונות בפרסית התשתית הפרטיזנית באזורי כיבוש שונים, לא כל הידיעות על רצח היהודים הגיעו למודיעין הפרטיזני במהירות הרצויה. כך, למשל, מחלקת המודיעין במטה של לנינגרד העבירה את הדיווחים על ההוצאות להורג של יהודי מחוז פסקוב (Paskov) למטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית רק באוגוסט 1942, כשנה לאחר ביצוע הרצח הראשון במחוז, ב-4 בספטמבר 1941.⁶⁹ דיווח על רצח יהודי העיירה סלוצק (Slutsk) שבמחוז לנינגרד הועבר באיחור של כמעט 11 חודשים.⁷⁰ דיווחים על אתרי רצח גדולים בקייב, במינסק, בריגה, בדנייפרופטרובסק (Dnepropetrovsk) ובחצי האי קרים, הועברו גם הם למחלקת המודיעין במטה המרכזי באיחור ניכר, שנע בין חצי שנה לשנה. אולם גם כאשר המידע המודיעיני לא שיקף את אירועי הרצח העדכניים, הקפיד המודיעין הפרטיזני על איסופו והעברתו למטה המרכזי במוסקבה. הרושם המתקבל הוא שהמטה ייחס חשיבות גם לפעילות של איסוף ראיות בדיעבד, ובה ראה מבחינתו מידע מודיעיני עדכני וערכי ביותר, שכן הכיבוש הגרמני בשטח ברית המועצות טרם הסתיים, מרבית האחראים למבצעי הרצח ההמוני של היהודים ושל האוכלוסייה הלא-יהודית עדיין כיהנו בתפקידים שונים בממשל הכיבוש, והרוסים קיוו לבוא עמם חשבון מיד לאחר שחרור האדמות הסובייטיות.

66. דיווחו של "JURGIS" למטה הליטאי של התנועה הפרטיזנית, מתאריך 14.9.1943, LYA, f. 1, ap. 1, b. 23, l. 63.
67. קטעים משני דיווחים של "GABRIS" למטה הליטאי של התנועה הפרטיזנית, מתאריכים 24.9.1943 ו-29.9.1943: f. 1, ap. 1, b. 1, l. 15-16, שם.
68. f. 7021, op. 148, d. 35, l. 11-12, 42-43, 64, הארכיון הממלכתי של הפדרציה הרוסית (GARF).
69. דיווח לא מתוארך של המטה הפרטיזני של לנינגרד על אודות המצב בתקופה שבין 1 ל-15 באוגוסט 1942 אל ראש המטה הפרטיזני המרכזי, פונומורנקו: "איו"ש, M-40/RCM-35, עמ' 35; ראש המחלקה השנייה במטה התנועה הפרטיזנית של לנינגרד, וואסיק, למטה התנועה המרכזי במוסקבה, מתאריך 29.8.1942, שם, M-40/RCM-36, עמ' 40.
70. מדיווחו של סגן בכיר של ראש המחלקה השנייה במטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית, סיריך (Syrykh), על אודות המצב השוטף במחוז לנינגרד, מתאריך 15.9.1942, שם, M-40/RCM-36, עמ' 145, 84, 68.

מקורות מידע עיקריים ומהימנות הדיווח

הדרישה לגיוון של מקורות הדיווח המודיעיני בלטה אף היא בתורת העבודה של המודיעין הסובייטי בתקופה הנדונה. התיאורטיקנים הסובייטיים האמינו, שרק תהליך של שילוב והצלבת מידע ממקורות מודיעיניים שונים, רבים ככל האפשר, יכול להניב תוצר מודיעיני ערכי. המודיעין הפרטיזני עמד בדרישה זו בהצלחה רבה, ומסמכיו מוכיחים כי בכל הקשור לרצח יהודי ברית המועצות עמדו לרשותו מקורות מגוונים. מקור ראשון במעלה היו הדיווחים של סוכנים שפעלו בשטח הכיבוש הגרמני. אלה, כגון האישה "רוזליטה" שהוזכרה לעיל, קיימו קשר בלתי אמצעי קבוע עם היהודים בגטאות ובמחנות הסגר, או לחלופין היו עדי ראיה לזוועות שבוצעו ביהודים. דיווחים אלה היו אפוא מהימנים למדי, כגון הדיווח של "רוזליטה" על כך שבראשית אוגוסט 1943 היו בגטו וילנה כ-20,000 יהודים, נתון העולה בקנה אחד עם האומדן המקובל בהיסטוריוגרפיה של הגטו.⁷¹

מקור נוסף, נפוץ מאוד, למידע על רצח היהודים היה תשאול האוכלוסייה המקומית בשטחי הכיבוש הגרמני. דוגמה למידע שהתקבל בשיטה זו היא הדיווח של הפרטיזן, שזכר לעיל, על רצח יהודי קייב וסביבתה. מאחר שהמדובר לא ראה את הרצח במו עיניו, והסתמך על עדויות של האוכלוסייה הלא-יהודית,⁷² מהימנות המידע שאותו מסר הייתה פחותה מזו של עדות ממקור ראשון. ניתן להתרשם כי במקרים רבים התבסס המידע על רצח יהודים שהגיע לידי הפרטיזנים על עדויות משמועות, אולם מהימנותו עלתה ככל שעלה בידי המודיעין הפרטיזני להצליבו באמצעות מקורות נוספים. דרך טובה ביותר לבחון את מהימנות העדויות על השמדת היהודים הייתה חקירת ניצולים, או חקירת מבצעי הרצח ועוזריהם. שתי קטגוריות אלה של מקורות הגיעו לידי המודיעין והמודיעין המסכל של הפרטיזנים במסגרת חקירות מעמיקות, שאותן ערכו לכל המצטרפים החדשים לשורות התנועה ולכל השבויים שנתפסו במחנה האויב. הנחקרים מסרו מידע ערכי ממקור ראשון על האירועים בשטחים הכבושים, ובכלל זה על רצח היהודים הסובייטים. המוקדם ביותר מבין דו"חות החקירה שנמצאו במסגרת מחקר זה נכתב ב-2 בספטמבר 1942, בתום חקירתו של ג' לוצקי (Lutskii), תושב מחוז זפורוז'יה (Zaporozhie) שבאוקראינה. על פי עדותו, הושמדו כל היהודים בעיירה אורחוב (Orehov), ובכלל זה התינוקות והקשישים.⁷³

לקראת סופה של תקופת הכיבוש הגרמני בברית המועצות גדלה בהתמדה כמות החקירות שביצעו המודיעין והמודיעין המסכל הפרטיזני, ובמחצית הראשונה של 1944 כבר היו חקירות

71. מחקרו של יצחק ארד נוקב במספר 18,000-19,000 יהודים, אשר נותרו בגטו וילנה בתחילת קיץ 1943. ראו: ארד, **תולדות השואה**, כרך ב, עמ' 571.

72. גורקובנקו (Gorkovenko) אל מנהל המחלקה הרביעית ב.ק.ו.ד. האוקראיני, סא"ל ליובימוב (Liubimov), מתאריך 14.11.1941: **איו"ש**, M-37/565, עמ' 1-5.

73. *TsDAGOU*, f. 6, op. 1, spr. 210, ark. 56.

של שבויים גרמניים דבר שבשגרה. לראיה, ב-20 במארס 1944 חקרו הפרטיזנים את יוזף זומר (Sommer), חייל שבוי מפלוגה מספר שתיים של חטיבת חי"ר מספר 23 מווינה, שתיאר את הרצח של 60,000 יהודי קובנה, שבליטא, בשנת 1941.⁷⁴ מפקד פלוגה ביחידת משטרה "מיוחדת" (SD 7A), ארווין האנון (Hansen), שערך ב-14 באפריל 1944 לפרטיזנים של החזית הבלורוסית הראשונה, חשף בחקירתו את משמעותו האמיתית של המושג "דיווח מזג האוויר" (Wettermeldung), בו השתמש שירות הביטחון הגרמני (ה-SD), במסמכיו ובדיווחיו מהשטחים הכבושים. היה זה שם הצופן שניתן למבצעים לפתיחת קברים המוניים של יהודים ושריפת הגופות, לשם העלמת הראיות לרצח שביצעו הגרמנים. האנון אף מסר תיאור מפורט של טשטוש הקברים המוניים של היהודים בבלורוסיה, בראשית 1944.⁷⁵ עדות נוספת על רצח היהודים, שאותה קיבל המודיעין הפרטיזני מחקירותיהם של שבויים גרמנים, ניתנה מפי מיכאל וניריך (Wenirich), מפקד פלוגה בגדוד הנדסה קרבית מספר 54 של דיוויזיית הס"ס "נידרלנד" ("Niederland"). נחקר זה תיאר באוזני חוקריו את גל מעשי רצח היהודים שביצעה יחידתו באוקראינה, בין 6 בדצמבר 1941 ל-18 במארס 1942. "למיטב ידיעתי", העיד, "בזירת פעילותנו לא נותר בחיים איש מהאוכלוסייה היהודית המקומית. חלקם נורו למוות במקומות מגוריהם, והיתר במחנות".⁷⁶ המידע שמסרו הנחקרים השונים למודיעין הפרטיזני הצטיין לעתים ברמת מהימנות גבוהה, כגון סיפורה של רובינצ'יק על שתי ה"אקציות" הראשונות בגטו מינסק, אומדן הנרצחים באתר ביקירנייקי בלטביה, או סיפורו של ברייטמן-פטרנקו על יהודי המבורג שנספו במחנה מאלי טרוסטינץ ועל מפקד המחנה היינריך אייכה (Eiche). ממצאי המחקרים שנערכו לאחר מלחמת העולם השנייה אימתו את כל הדיווחים הללו.⁷⁷

פרט למקורות מידע חיים, עמד לרשות המודיעין והמודיעין המסכל של התנועה הפרטיזנית מקור מידע חשוב נוסף – מכתבים של יהודים שנמלטו ליערות, נקלטו בקבוצות פרטיזניות והורשו להתכתב עם קרוביהם וחבריהם בעורף הסובייטי. בדומה למכתבים של פרטיזנים אחרים, בטרם נשלחו ליעדם עברו מכתביהם צנזורה קפדנית ביותר על ידי קציני מודיעין, שליקטו כל מידע בעל עניין עבורם, ובכלל זה פרטים על פשעי מלחמה שביצעו הגרמנים.

74. מספר הנרצחים היהודים בקובנו, שאותו מסר זומר לחוקריו, מצטייר כבלתי סביר בעליל, שכן בעת כיבושה של העיר בידי הגרמנים התגוררו בה כ-40,000 יהודים. עד סוף אוקטובר 1941 נרצחו כ-17,000 מיהודי קובנו, ובגטו שפעל בעיר נותרו עוד כ-17,400 יהודים. ראו: ארד, **תולדות השואה**, כרך א, עמ' 272-277.

75. GARF, f. 7021, op. 148, d. 35, l. 11-12, 42-43, 64. העלמת עקבותיהן של הרציחות ההמוניות, אשר בוצעו על ידי הגרמנים בשטחה של ברית המועצות ובפולין, נודעה גם בשם "אקציות 1005" (Aktion 1005). היא הוגדרה כ"מבצע סודי ביותר" והוצאה אל הפועל על ידי "זונדרקומנדו 1005" של משטרת הביטחון, הסיפ"ו, מהמחצית השנייה של 1943 ועד לסיום הכיבוש הגרמני. ראו: ארד, **תולדות השואה**, כרך ב, עמ' 701-715; "Par memorialu", Vestermanis, שם.

76. GARF, שם.

77. ארד, **תולדות השואה**, כרך א, עמ' 294-295; כרך ב, עמ' 631-640.

כך, למשל, ב-4 בדצמבר 1943 העתיק המודיעין הפרטיזני הליטאי קטע ממכתבה האישי של הפרטיזנית היהודייה פרלוביצ'וטה (Perlovičiute), אשר נכתב ב-24 באוגוסט אותה שנה: "רצח היהודים והפעילים הסובייטיים במחוז אוטנס (Utenas) החל כחודשיים לאחר תחילת הכיבוש הגרמני בליטא. ביום ההוא נרצחו יותר מ-6,000 יהודים, כמה ליטאים וכומר קתולי אחד".⁷⁸

מיקומם של "צרכני" הדיווח בהיררכיה השלטונית הסובייטית

בחינה של כתובות הנמענים שאליהם נשלחו דיווחי המודיעין הפרטיזני המתייחסים לרצח היהודים מלמדת שהדיווחים הופצו ל"צרכנים" בדרגים הבכירים ביותר של ההיררכיה השלטונית הסובייטית. כבר בספטמבר 1941 קיבלו מטה הנ.ק.וו.ד. ומטה המינהל למודיעין במטכ"ל הסובייטי, את דיווחי התשתית הפרטיזנית על המתרחש בשטחי הכיבוש, ובכלל זה מידע על הפשעים נגד היהודים ועל רציחתם. המידע על גורל היהודים בשטחים הכבושים נשלח באותה תקופה גם לבכירי המפלגה, והראשון שמן הראוי להזכירו בהקשר זה הוא פונומרנקו. כבר ב-25 ביוני 1941 דיווח פונומרנקו לסטלין על התעמולה האנטישמית הפרועה שניהלו כוחות הכיבוש הגרמני בשטחי בלרוסיה אשר נפלו לידיהם.⁷⁹ כעבור כחודש וחצי, ב-19 באוגוסט 1941, קיבל סטלין מפונומרנקו עדכון לגבי רצח היהודים בבלרוסיה וביישובים שונים אחרים, שמסקנתו הייתה כי "האוכלוסייה היהודית נתונה להשמדה חסרת רחמים".⁸⁰ בחודשים שלאחר מכן היה פונומרנקו לכתובת קבועה לתיאורי השמדת היהודים בשטחי הרפובליקה הבלרוסית, ולאחר מינויו לראשות המטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית, במאי 1942, החל לקבל דיווחים מסוג זה מכל השטחים הכבושים שבהם פעלו פרטיזנים.⁸¹ במחצית הראשונה של אוגוסט 1942, פחות משלושה חודשים לאחר הקמת המטה המרכזי, קיבל פונומרנקו דיווח מהמטה הפרטיזני של לנינגרד על רצח של יהודי פסקוב ולטביה. מחברי המסמך דאגו להפנות את תשומת לבו לכך שהגרמנים מבצעים ביהודים "זוועות נוראיות ביותר".⁸² ב-10 באוקטובר 1942 הועבר לפונומרנקו דיווח על רצח יהודי קייב וסביבתה, ובו

78. *LVA*, f. 1, ap. 1, b. 22, l. 154. באוטנס נרצחו ב-7 וב-31 באוגוסט 1941 855 גברים ו-98 נשים. ב-29 באוגוסט נרצחו שאר יהודי העיר והסביבה, בסך הכול 3,782 נפש. ראו: דב לויץ (עורך), **פנקס הקהילות – ליטא** (יד ושם, 1996), עמ' 124-125.

79. *RGASPI*, f. 69, op. 1, d. 480, l. 156-158.

80. *RGASPI*, f. 17, op. 252, d. 55, l. 2-8; *M-41/281*, עמ' 3-1.

81. סגן הנ.ק.וו.ד. יורין אל פונומרנקו, מתאריך 21.2.1942: **איו"ש**, *M-40/RCM-41*, עמ' 2-1; מזכיר המפלגה לשעבר באזור שרשבסקי (*Sherstevskii*), בלבוטקיין (*Balabutkin*), אל פונומרנקו, מתאריך 5.6.1942, שם, עמ' 4; מזכיר המפלגה של מחוז מינסק, קלימוב (*Klimov*), "על אודות פריסת הפעילות הפרטיזנית באזור בגומל (*Begomil*) של מחוז מינסק", מתאריך 3.8.42, שם, עמ' 5.

82. פרק "מצב האוכלוסייה ברפובליקה הסובייטית הלטבית הכבושה" מתוך דיווח לא מתוארך של המטה הפרטיזני של לנינגרד על אודות המצב בתקופה שבין 1 ל-15 באוגוסט 1942 אל ראש המטה הפרטיזני המרכזי, פונומרנקו: שם, *M-40/RCM-35*, עמ' 1-2.

תיאור הטבח בבאבי יאר,⁸³ וב-29 בדצמבר 1942 דווח לו על השמדתם הכללית של יהודי חצי האי קרים.⁸⁴ יש להניח כי בינואר 1943 הנחה פונומרנקו את המטה הפרטיזני הבלורוסי לתאר את חיסול גטו מינסק, בדיווח שהוכן לקראת כינוס הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הבלורוסית,⁸⁵ ובדצמבר 1943 קיבל פונומרנקו דיווח מאזור מוגילב (Mogilev) על פינויים של קברים המוניים של יהודים והעלמת הראיות לרצח שביצעו הגרמנים.⁸⁶

בהקשר זה חשוב להדגיש, כי משנת 1938 ועד למותו של סטלין, באביב 1953, היה פונומרנקו בן טיפוחיו של סטלין וחבר בחוג מקורביו. הוא זכה לגיבוי מלא מהמנהיג הסובייטי הן בשלהי שנות השלושים, עת ביצע טיהורים בצמרת הפוליטית והביטחונית של בלורוסיה, והן במהלך המלחמה, כאשר נאבק על שליטה במערך המודיעין הפרטיזני כנגד לברנטי בריה (Beria), ראש הנ.ק.וו.ד., וויקטור אבקומוב (Abakumov), מפקד המודיעין המסכל הצבאי. סטלין סמך על פונומרנקו, נפגש עמו לשיחות ארוכות והיה קשוב לדעותיו על ניהול המאבק הפרטיזני בעורף האויב.⁸⁷ אין להתעלם מעובדה זו כאשר בוחנים את מיקומם של "צרכני" הדיווחים הפרטיזניים על רצח יהודי ברית המועצות בהיררכיה השלטונית הסובייטית. אין כל ספק כי פונומרנקו ניצב בעמדה בכירה בהיררכיה זו.

83. דיווחו של ראש מחלקת המודיעין במטה הפרטיזני המרכזי, ארגונוב, לראש המטה, פונומרנקו, על אודות המצב בעיר קייב ובמחוז קייב, מתאריך 10.10.1942: שם, M-40/RCM-16, עמ' 41.
84. מפקד המטה הדרומי של התנועה הפרטיזנית, סלזניוב (Selezniov), אל פונומרנקו, מתאריך 29.12.1942: שם, M-40/RCM-18, עמ' 123-124.
85. L. Smilovitsky, "Antisemitizm v partizanskome dvizhenii Belorussii, 1941-1944", in: <http://school.ort.spb.ru/library/torah/new/belorus.doc>; מתוך דיווחו של סגן מפקד מחלקה במטה הפרטיזני הבלורוסי, קרבצ'נקו (Kravchenko), לוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הבלורוסית, מתאריך 27.1.43: www.newssvm.com/cgi-bin/article.cgi?date=2002/08/01&name=pamat, "Vechnii Minsk", 2.07.2002.
86. דיווח לא מתוארך מוועד המפלגה המחתרתי של אזור מוגילב אל פונומרנקו: אי"ש, M-41/286, עמ' 1.
87. Y. Gorkov, *Kreml. Stavka. Genshtab* (Tver, 1995), in: <http://militera.lib.ru/research/gorkov2/index.html>; V. Denisov, "Odnouchnaia kamera na blizhnei dache", *Nash sovremennik*, 7 (1999); P. Ponomarenko, *Vsenarodnaia borba v tylu nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov, 1941-1944* (Moskva, 1986), pp. 72-76; Y. Popov, *Diversanty Stalina: Deiatel'nost organov gosbezopasnosti na okkupirovannoi sovetskoj territorii v gody Velikoi Otechestvennoi voiny* (Moskva, 2004), p. 201; V. Selemenev and V. Shimolin, "Partiia i NKVD v 1938 godu", in: *Repressivnaia politika sovetskoj vlasti v Belarusi, sbornok nauchikh rabot*, 3 (2007), in: www.homoliber.org/rpo30103.html; D. Volkogonov, *Triumf i tragediia: Politicheskii portret I. V. Stalina*, vol. 2 (Moskva, 1989), in: <http://ruslib.com/HISTORY/WOLKOGONOW/volkogonov1.txt>

גיאורגי מלנקוב (Malenkov), מזכיר הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית ופטרונו של פונומרנקו בראשית הקריירה הפוליטית שלו, נחשף אף הוא, ולו באופן חלקי, למידע על השמדת יהודי ארצו שמקורו בדיווחי המודיעין הפרטיזני. במהלך מחקר זה נמצא דיווח על השמדת יהודי דנייפופטרובסק, אשר מזכיר הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית האוקראינית, קורוטצ'נקו (Korotchenko), שלח למלנקוב ב-28 באוגוסט 1942.⁸⁸ כן התברר, כי מלנקוב קיבל מפונומרנקו באופן קבוע דיווחים על המצב השוטף בשטחי הכיבוש הגרמני.

אשר לרמת הידע על רצח היהודים בקרב האליטה המפלגתית של הרפובליקות הסובייטיות, ידוע בוודאות כי בוועד המרכזי הבלרוסי, גם המזכיר השני, פיוטר קאלינין (Kalinin), היה נמען לדיווחים בנושא זה, נוסף על פונומרנקו.⁸⁹ המזכירים הראשונים של ועדי המפלגה המרכזיים של לטביה וליטא – יאן קאלנברזין (Kalnberzin) ואנטאנס סנצ'קוס (Sniečkus) – קיבלו אף הם מידע רב על רצח היהודים בארצותיהם. שניהם שהו בתקופת המלחמה במוסקבה, נהנו ממעמד בכיר למדי של מועמדים לחברות בוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, וזכו לאמונו האישי הגבוה של סטלין ולתמיכתו.

בשל נעילת שערי הארכיונים ברוסיה לא ניתן להשיג לעת עתה מידע נוסף על מידת ידיעתם של הבכירים הסובייטים שהוזכרו ושל עמיתיהם בצמרת המדינה על רצח יהודי ארצם,⁹⁰ אולם נדמה כי די בראיות אשר התקבלו במהלך מחקר זה לבסס את הטענה המוצגת כאן, בדבר מודעותה של ההנהגה הפוליטית הבכירה של ברית המועצות – ברמת הרפובליקות וברמה הארצית גם יחד – לרצח היהודים. ניתן לשער במידה רבה של סבירות, כי מה שידעו

88. **איו"ש**, M-37/8, עמ' 1-3. בהחלט ייתכן כי במסגרת זו עודכן מלנקוב גם לגבי גורל היהודים במקומות השונים. מן הראוי לציין שמלנקוב נמנה עם חוג נאמניו הקרוב ביותר של סטלין, ובמהלך המלחמה נפגש עמו לשיחות ארוכות בתדירות של כמה פעמים בשבוע. בראשית שנות החמישים קידם אותו סטלין למקום השני בהיררכיה המפלגתית. ברור אפוא כי מלנקוב היה לנמען בכיר מאוד לדיווחי המודיעין הפרטיזני, ובכלל זה למידע על רצח יהודי ברית המועצות.

89. מתוך דיווח אל קאלינין (Kalinin) "על אודות מצב התנועה הפרטיזנית ופעילות מחתרית במחוז נארובליאנסקי", ממארס 1942: **איו"ש**, M.40.RCM/41, עמ' 51.

90. בשנים האחרונות נוקט הממשל הרוסי מדיניות של נעילת הארכיונים בארצו, לאחר שבשנות ה-90 של המאה הקודמת הייתה הגישה לארכיונים הללו חופשית למדי. אפילו בארכיונים הפתוחים כיום לקהל החוקרים, החומרים הרלוונטיים למחקר זה נמצאים במה שמכונה "משמורת סודית" (Na sekretnom khraneniі). על כל פנים, הארכיון החשוב ביותר עבור חקר הנושא הנדון כאן – הארכיון הנשיאותי של רוסיה, המכיל בתוכו את הארכיון האישי של סטלין – טרם נפתח לחוקרים. ראו בנושא זה: "Istoriia GULAGa: Problemy i perspektivy izucheniia", 20.5.2003, in: www.svoboda.org/programs/TD/2003/TD.052003.asp; "Vzryvoopasnaia smes byla gotova davno", 2.3.2007, in: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/russia/newsid_6412000/6412763.stm; V. Dymarskii, "Kasha v golove kak pishcha dlia uma", *Rossiiskaia gazeta*, no. 4399, 28.6.2007, in: www.rg.ru/2007/06/28/dymarskii.html

קאלנברזין, סנצ'קוס, פונומרנקו ומלנקוב, נודע במידה זו או אחרת ובאותו זמן ממש גם לחבריהם בוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית. כך, למשל, לא הוסתרו מפניהם תוכני הכינוס של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הבלרוסית, שבמהלכו תיאר פונומרנקו את חיסול גטו מינסק.

השאלה שנותרת פתוחה, אם כן, היא עד כמה היה סטלין מעודכן בנושא. כאמור, קיימות ראיות לכך שעוד בראשית המלחמה בין ברית המועצות לגרמניה קיבל סטלין מידע על רצח יהודי בלורוסיה, אך היקפם המדויק של דיווחים מסוג זה אשר הונחו על שולחנו טרם הובהר. מענה לסוגיה זו של המחקר נמצא, קרוב לוודאי, בארכיון הנשיאותי הרוסי, הסגור כיום לקהל החוקרים. בשלב זה של המחקר לא נותר אפוא אלא לשער, כי הודות לקרבתם לסטלין הצליחו הבכירים שהוזכרו לעיל, ובייחוד פונומרנקו, להביא לידיעתו לפחות חלק מהמידע שעמד לרשותם על רצח יהודי ברית המועצות.

סיכום

ניתוח של דיווחי המודיעין הפרטיזני הסובייטי חושף את מידת עיסוקו הרבה ברצח היהודים בברית המועצות – עובדה שעד כה לא הייתה מוכרת בהיסטוריוגרפיה של מלחמת העולם השנייה ושל שואת יהודי ברית המועצות. בדיווחים הללו ניכר בעליל כי התעלמותה של ההנהגה הסובייטית הבכירה אמנם מנעה את הצבת רצח היהודים במקום גבוה בסדר העדיפויות של המודיעין הפרטיזני, אולם לא גרמה להזנחתו המוחלטת. הטיפול בנושא נמשך לאורך כל תקופת הכיבוש הגרמני, במתכונת של יוזמות אישיות, הן של שלל דרגי האיסוף בשטח, והן של מפקדיהם הבכירים בפיקוד הפרטיזני במוסקבה. המידע הרב שהתקבל במסגרת זו לא היה תמיד עדכני, שלם ומהימן, אולם עבור מערכות מודיעיניות ההתמודדות עם מידע ברמות שונות של עדכניות, שלמות ומהימנות, הינה דבר שבשגרה. המודיעין הפרטיזני הצליח להתגבר על בעיות אלה ולשקף בדיווחיו את פריסתו הגיאוגרפית של רצח היהודים בשטחי ברית המועצות, את ממדיו ושיטותיו, ומה שחשוב עוד יותר – את העובדה שדובר בהשמדה מכוונת של היהודים כעם. הודות לדיווחים אלה ניתן להניח מעבר לכל ספק שלפחות חלק מההנהגה הסובייטית הבכירה ידע על רצח היהודים וממדיו המשוערים בזמן הכיבוש הגרמני – גם אם טרם נמצאו ראיות לכך שהמנהיגים הסובייטים ביקשו לדעת זאת ביוזמתם. אשר לסטלין עצמו, ידוע בוודאות כי נחשף לאחדים מהדיווחים, וקיים בסיס סביר להניח כי בזכות יחסיו הקרובים עם פונומרנקו ידע אף יותר מכך.

נקל להבין אפוא שלאורך המלחמה כולה עמדה לפני ההנהגה הסובייטית האפשרות לנקוט קו תעמולתי תקיף יותר מכפי שננקט בפועל, אשר יבהיר לעולם את ממדיו האמיתיים של האסון. כידוע, הפרסום הסובייטי הרשמי הראשון על פשעי מלחמה גרמניים, אשר נועד להשפיע על דעת הקהל העולמית, הייתה איגרתו המפורסמת של שר החוץ הסובייטי מולוטוב, מ-6 בינואר 1942, "על שוד וביזה טוטאליים ומעשי הזוועה של השלטונות הגרמניים בשטחי

ברית המועצות הכבושים".⁹¹ האיגרת פורסמה כחמישה חודשים לאחר הגעתם של הדיווחים הראשונים על הוצאות להורג של המוני יהודים סובייטים, ומנסחיה לא הבחינו כלל בין גורלם הנורא של היהודים לבין הגורל הכללי של אזרחי ברית המועצות האחרים. איגרתו השנייה של מולוטוב, מ-27 באפריל 1942, "על מעשי אלימות, נבלה וטבח מזוויעים בשטחי ברית המועצות הכבושים", נקטה אף היא לשון כללית ומעורפלת בבואה לתאר את "חיסול האוכלוסייה הסובייטית, שבויי המלחמה והפרטיזנים", ורק במקום אחד הזכירה במפורש את רצח היהודים, עת דיברה על "השמדתם של מיליוני רוסים, אוקראינים, יהודים ובני עמים אחרים" בידי הגרמנים.⁹² קו הסברת-יתעמולתי זה, אשר הוכתב על ידי סטלין, התפתח בהמשך להתכחשות כמעט מוחלטת לזהותם היהודית של מיליוני הקורבנות, כך שבשלבם מתקדמים יותר של המלחמה התעקשו בקרמלין לתאר את היהודים הנרצחים באמצעות המושג הכללי "אזרחים סובייטים חפים מפשע". סטלין עצמו, כמו גם מנהיגים סובייטים אחרים, לא ציינו במפורש, ולו פעם אחת, את עניין השמדתם הטוטאלית של היהודים – הן בפניותיהם אל הקהל הסובייטי, והן במגעייהם עם מנהיגי המערב.⁹³ שני הערוצים הבודדים שבהם השתמש הקרמלין בכל זאת כדי להעביר למערב מידע חלקי על גורל היהודים הסובייטים, היו כתבי העת של המפלגות הקומוניסטיות המערביות והמגעים של "הוועד האנטי-פשיסטי הסובייטי" עם יהודי ארצות הברית.⁹⁴ אלא שבפעילות הערוצים הללו לא היה די, שהרי הם נחשבו לבלתי רשמיים ו"שקטים", כך שעוצמת המסרים שהועברו בהם הייתה נמוכה למדי, ונחלשה עוד יותר לנוכח אי רצונה של מוסקבה הרשמית להרים את קולה למען הצלתם של יהודי אירופה. בהקשר זה די להזכיר כי הצהרתן המפורסמת של ארצות הברית, בריטניה וברית המועצות בגנות רצח היהודים, מ-17 בדצמבר 1942, כלל לא הייתה פרי יוזמתם של הרוסים, אף שהמודיעין הפרטיזני דיווח באופן שוטף על כך ש"האוכלוסייה היהודית סובלת מיחס אכזרי במיוחד". יתרה מזו, באוקטובר 1944, כאשר עבודת הניתוח של מחלקת המודיעין

91. *Dokumenty obviniaut: Sbornik dokumentov o chudovishchnykh zverstvakh germanskikh vlastei na vremeno zakhvachennykh imi sovetskikh territoriakh* (Moskva, 1943), pp. 33-

45. האיגרת נמסרה לנציגי המדינות הזרות אשר שהו באותה עת במוסקבה, ופורסמה בתקשורת הסובייטית.

92. שם, עמ' 9-32. איגרת זו נועדה אף היא לנציגי המדינות הזרות, ולפרסום בתקשורת הסובייטית.

93. ארד, **תולדות השואה**, כרך ב, עמ' 973, 979.

94. בנוגע לפרסום המידע על אודות רצח יהודי ברית המועצות בעיתונות הקומוניסטית במערב ראו את הרצאתו של פרופ' דוד בנקיר באוניברסיטת פיזה, איטליה, ב-22 בנובמבר 2007. על מגעיה של הנלהת "הוועד האנטי-פשיסטי הסובייטי" עם יהדות ארצות הברית והעברת המידע על רצח יהודי ברית המועצות ראו: V. Balan, "Maloizvestnye stranitsy istorii Evreiskogo antifashistskogo komiteta", in: www.vestnik.com/issues/98/0331/win/balan.htm; D. Markish, "EAK. Vremia i mesto", *Lechaim*, no. 4 (168), April 2006, in: www.lechaim.ru/ARHIV/168/markish.htm

במטה הפרטיזני המרכזי על רצח יהודי ברית המועצות כבר הסתיימה,⁹⁵ וממדי האסון היו ברורים בעליל, הן לפונומורנקו והן לבכירים נוספים בהנהגה הסובייטית, מוסקבה לא הגיבה כלל על הצעת ארצות הברית ובריטניה לפרסם הצהרה משותפת חדשה בנוגע להשמדת אחרוני היהודים במחנות אושוויץ ובירקנאו.⁹⁶

אשר לסיבות שהניעו את ההנהגה הסובייטית לבחור בקו ההתנהגות דגן בסוגיית פרסום המידע על השמדת יהודי ברית המועצות, הרי שהן מצריכות בחינה נפרדת.

95. הכוונה לתיאור הרצח של היהודים בדיווח המסכם של המטה הפרטיזני המרכזי, אשר ראה אור בינואר 1944 (ERAF, f. 4, n. 1, s. 59, l. 8-10).

96. מרטין גילברט, אושוויץ ובעלות-הברית (תל אביב, 1988), עמ' 19-20, 90-97, 296.